

T.JO'RAYEV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

(ko'rgazmali qo'llanmalar va test savollari)
II-qism

TOSHKENT—«FAN VA TEXNOLOGIYA» — 2005

T.T. Jo'rayev. Iqtisodiyot nazariyasi (ko'rgazmali qo'llanmalar va test savollari) II-qism. Toshkent, «Fan va texnologiya» nashriyoti, 2005, 184 bet.

Taqrizchilar:

T.T. Jumaqulov – iqtisod fanlari doktori, professor,
S.A. Abdullayev – iqtisod fanlari nomzodi, dotsent

«Iqtisodiyot nazariyasi» bo'yicha mazkur qo'llanma oliy o'quv yurtlarida bakalavrlar tayyorlash uchun mo'ljallangan fan dasturi talablari asosida tuzilgan.

Qo'llanmani tayyorlashda Respublika Prezidenti I.A. Karimov asarlaridan, respublika qonunlari va boshqa me'yoriy hujjatlardan hamda mamlakat iqtisodiy hayotiga tegishli rasmiy statistik ma'lumotlardan o'z o'rnida foydalanilgan.

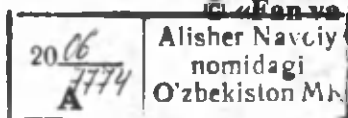
Ko'rgazmali qo'llanma iqtisodiyot nazariyasi fani dasturining tuzilishidan kelib chiqib, mantiqan bir-biri bilan bog'langan to'rt qismdan iborat qilib tuzilgan. Bular iqtisodiyotning umumiy asoslari, bozor iqtisodiyoti, makroiqtisodiyot va jahon xo'jaligiga oid bo'lgan ko'rgazmali material va test savollaridir.

Qo'llanma oliy o'quv yurti bakalavrlariga mo'ljallangan bo'lib, undan magistrlar, aspirantlar va iqtisodiyot nazariyasiga qiziquvchi barcha kitobxonlar foydalanishi mumkin.

O'quv-qo'llanma O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi Fan va texnologiyalar Markazi granti asosida yozilgan

Qo'llanma Toshkent Moliya instituti qoshidagi oliy o'quv yurtlararo ilmiy-uslubiy kengashi majlisida muhokama qilingan va nashrga tavsiya etilgan.

10-32156/2/II

III BO'LIM. MAKROIQTISODIYOT

17-mavzu. Milliy iqtisodiyot va uning makroiqtisodiy o'lchamlari. Yalpi milliy mahsulot va uning harakat shakllari

1-§. Milliy iqtisodiyot va uning o'lchamlari. Milliy hisoblar tizimi (MHT)

Makroiqtisodiyot - bu milliy iqtisodiyot, uning alohida sektorlari va jahon xo'jaligi darajasidagi iqtisodiyotdir.		
→	Milliy iqtisodiyot	Alohida mamlakat miqyosida mulkchilikning turli shakllariga asoslangan hamda mehnat taqsimoti orqali o'zaro bog'langan tarmoqlar, sohalar va infratuzilma muassasalaridan iborat iqtisodiy tuzilmalar.
→	Iqtisodiyot sektorlari	Iqtisodiyotning mulkiy tavsifiga ko'ra, alohidalashgan xususiy, kooperativ, davlat va aralash sektorlardan iborat bo'q'inaridir.
→	Jahon xo'jaligi	Xalqaro mehnat taqsimoti orqali xalqaro iqtisodiy munosabatlar ishtirokchisiga aylangan alohida milliy davlatlar iqtisodiyotlari majmuasidir.

Milliy iqtisodiyotning iqtisodiy o'lchamlari makroiqtisodiy ko'rsatkichlarda o'z ifodasini topadi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar milliy (yoki jahon) iqtisodiyotning holatini, faoliyat qilishi va uning natijalarini ifodalaydi.

Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar tizimi.

- ishsizlik, inflyatsiya va bandlik darajasi;
- iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar darajasi;
- nominal va real ish haqi hamda daromadlar darajasi;
- davlat byudjeti va uning holati (taqchilligi);
- narxlar darajasi va uning o'zgarishi (indeksi);
- savdo aylanmasi va to'lov balansi holati;
- ishlab chiqarishning yillik hajmi (yalpi ichki mahsulot, sof milliy mahsulot, milliy daromad) va uning o'zgarishi;
- mamlakat milliy boyligi, uning tarkibi va o'zgarishi.

Makroiqtisodiy tahlil resurslarning to'liq bandligiga erishish, inflyatsiyani eng kam darajaga keltirish, ishsizlikni kamaytirish orqali makroiqtisodiy muvozanatlikni va pirovard natijada iqtisodiy o'sishni ta'minlash muammolariga qaratiladi.

Makroiqtisodiy tahlilda yaxlit iqtisodiyotga tegishli o'rtacha miqdorlardan foydalaniladi.

Bular narxlarning o'rtacha darajasi, foizning bozor stavkasi, inflyatsiya, bandlik, ishsizlikning o'rtacha darajasi va h.k.

Makroiqtisodiy modellar – iqtisodiyot va unda ro'y beradigan real voqeelikning mantiqiy (nazariy), miqdoriy (matematik) va grafik o'lchamlarda abstrakt tasvirlanishidir.

Makroiqtisodiy modellar

- > doiraviy oqimlar (aylanishlar) modeli
- > yalpi talab va yalpi taklif (AD-AS) modeli
- > tovarlar miqdori va pul massasi (IS-NM) modeli
- > Fillips, Laffer egri chiziqlari

Milliy hisoblar tizimi (MHT) ikki tomonlama yozuv qoidasiga asoslangan balanslashgan jadvallar to'plami bo'lib, unda makrodarajadagi bir iqtisodiy bitim natijalari ham xarajatlar, ham daromadlar sifatida aks etadi.

MHT BMTning statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqarilgan standartlarni o'z ichiga olib, ular standart hisoblar va asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlardan iboratdir.

MHTning bosh ko'rsatkichi – YAMM (YAIM) bo'lib, uning barcha bosqichlaridagi harakati bo'yicha ma'lumotlar MHT orqali hisobga olinadi.

MHT g'oyasining vujudga kelishi, ishlab chiqilishi va amalga oshirilish bosqichlari.

- Milliy hisoblarning dastlabki uslubiy asoslari F.Kene tomonidan ijtimoiy takror ishlab chiqarishning natural va qiymat ko'rsatkichlari o'rtasidagi nisbatlar nuqtai nazaridan ilgari surilgan.
- MHTning nazariy asoslarini yaratish va uni ishlab chiqishga J.Keyns, A.Bouli, J.Klark, S.Kuznets, R.Stoun, R.Frish kabi iqtisodchilar katta hissa qo'shgan.
- Birlashgan Millatlar Tashkilotining statistika byurosi «Milliy daromadni aniqlash va Milliy hisobni tashkil qilish» to'g'risidagi ma'ruzasini e'lon qilgan (1947 y.)

hamda shu asosda R.Stoun rahbarligida rivojlangan mamlakatlar tajribasi hisobga olinib MHT ishlab chiqilgan.

- Milliy hisoblar standart tizimi BMT statistika komissiyasi tomonidan ishlab chiqilib, 1953 yildan boshlab qo'llanila boshlagan.
- 1968 yilda MHTning ancha takomillashgan andozasi kiritilgan. Unda xarajatlar va ishlab chiqarish jadvali, moliyaviy hisobot, bozor va nobozor sektorlar ajratib ko'rsatilgan.
- 1993 yilda BMT MHTning takomillashgan yangi standartini tasdiqlagan. Unda iqtisodiyot sektorlari, standart hisoblar va asosiy makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning nomlanishi birmuncha o'zgartirilgan.

MHTning asosiy kamchiligi – bu milliy ishlab chiqarishning umumiy natijasi hisoblangan YAMM (YAIM) real hajmi oshishi yoki kamayishini taqozo qiluvchi bir qator omillarning oqibatlarini hisobga olmaydi. Bular:

- bozordan tashqarida amalga oshiriladigan operatsiyalar. Masalan, uy bekasi va shaxsiy uy ta'miri bilan shug'ullanuvchi duradgor mehnatining natijalari;
- bo'sh vaqtning ko'payishi hisobiga farovonlik darajasi ortishi. Jumladan, haq to'lanadigan ta'til va bayram kunlari ko'payishi oqibatida;
- mahsulot sifat tavsifi yaxshilanishi;
- alohida shaxs va oilalar turmush darajasidagi o'zgarishlar;
- suv, havo va atrof-muhitning ifloslanishi;
- yashirin (xufiyona) iqtisodiyot va faoliyatning natijalari.

2-§. Yalpi milliy mahsulot (YAMM) va uning harakat shakllari

YAMM (YAIM) milliy iqtisodiyotda ma'lum vaqt oralig'ida (odatda bir yilda) ishlab chiqarilgan pirovard mahsulotlar va xizmatlarning bozor qiymati yoki bozor baholaridagi summasi. Yalpi milliy mahsulot o'z ichiga mamlakatdan tashqarida milliy ishlab chiqaruvchilar tomonidan yaratilgan mahsulotlar va xizmatlar qiymatini ham oladi.

YAMM (YAIM) - mazkur mamlakat hududida bir yil davomida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va xizmatlarning bozor baholaridagi summasi.

YAMM (YAIM) yillik ishlab chiqarishning bozor qiymati hisoblanib, u tarkibiga joriy yilda sotilgan tovarlar (xizmatlar) va zaxirada bo'lgan barcha mahsulotlarni oladi.

YAMM (YAIM) qiymat ko'rsatkich bo'lganligi sababli, turli yillarda ishlab chiqarilgan va tarkibi bo'yicha har xil tovar (xizmat)lar hajmini qiyosiy taqqoslash imkonini beradi.
Masalan: iqtisodiyotda birinchi yili 3 ta apelsin va 2 ta olma, ikkinchi yili 2 ta apelsin va 3 ta olma ishlab chiqarilgan deb faraz qilsak, ularning qiymatini baholamasdan qaysi yili ishlab chiqarish hajmi kattaligini aniqlash mumkin emas.

Yil	Yillik ishlab chiqarish hajmi	Bozor qiymati
1.	3ta apelsin va 2 ta olma	3tasi 200 so'mdan + 2tasi 300 so'mdan = 1200 so'm.
2.	2ta apelsin va 3 ta olma	2tasi 200 so'mdan + 3tasi 300 so'mdan = 1300 so'm

YAMM (YAIM) hajmini hisoblab chiqishda faqat pirovard mahsulotlar bozor qiymati hisobga olinadi, oraliq mahsulotlar qiymati esa hisobga olinmaydi.

Pirovard mahsulot bu unumli va shaxsiy iste'mol uchun tayyor bo'lgan hamda shu maqsadda sotib olinadigan tovarlardan iborat bo'ladi.

Yalpi milliy mahsulot (YAIM) hajmida oraliq mahsulotlar va ushlab turilgan tovarlarni sotish (qayta sotish) qiymati hamda unumsiz va sof moliyaviy bitimlar summasi hisobga olinmaydi.

Oraliq mahsulot-qayta ishlash va qayta sotish maqsadida sotib olingan moddiy qimmatliklar (xom ashyo, material va hokazo) hamda tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy buyumlashgan qismi.

YAMM (YAIM) hajmini aniqlashda unumsiz bitimlar hisobga olinmaydi. Unumsiz bitimlar – bu davlat byudjetidan beriladigan transfert to'lovlari (pensiya, nafaqa, stipendiya), dotatsiyalar, subsidiyalar hamda pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlarning harakati.

Unumsiz bitimlar.

- Sof moliyaviy bitimlar:
 - davlat byudjetidan transfert to'lovlari;
 - xususiy transfert to'lovlari;
 - qimmatli qog'ozlar (aksiya va obligatsiya) bo'yicha amalga oshirilgan bitimlar;
 - pul va boshqa moliyaviy aktivlar aylanishi.
- Sotib olingan (ushlab turilgan) tovarlarni qayta sotish.

Sof milliy mahsulot (SMM) - amortizatsiya ajratmalaridan xoli qilingan yalpi milliy mahsulotdan iborat bo'ladi.

$$YAMM (YAIM) - \text{Amortizatsiya summasi} = SMM (SIM)$$

Sof milliy mahsulotdan biznesga egri soliqlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi milliy daromad deyiladi. Milliy daromad yangidan vujudga keltirilgan qiymatni ifodalaydi.

$$SMM - \text{biznesga egri soliqlar} = \text{milliy daromad}$$

Biznesga egri soliqlar o'z ichiga qo'shilgan qiymat solig'i, aksiz yig'inlari, import bojlari, iqtisodiy faoliyatning monopol turlaridan olinadigan soliqlarni oladi.

Milliy daromad

- Ijtimoiy sug'urta to'lovlari;
- Korxonalar taqsimlanmaydigan foydasi;
- Korxonalar foydasiga soliqlar;
- Sof foizlar

- + Transfert summasining qo'shilgan miqdori;
- + Foizlar shaklida olingan daromad;

Shaxsiy daromad

Shaxsiy daromad

- daromad solig'i;
- majburiy to'lovlar

Uy xo'jaliklari ixtiyorida qoladigan daromad

Ixtiyorida qoladigan daromad uy xo'jaliklari tomonidan iste'mol va jamg'arma maqsadlarida ishlatiladi.

Ixtiyorida qoladigan daromad = iste'mol sarflari + jamg'arma miqdori

3-§. YALpi milliy mahsulot (YaMM) ni hisoblash usullari

Yalpi milliy mahsulot (YAMM)ni hisoblash usullari:

- • sarf-xarajatlar bo'yicha hisoblash (pirovard foydalanish usuli);
- • daromadlar bo'yicha hisoblash (taqsimlash usuli);
- • qo'shilgan qiymatlar bo'yicha hisoblash (ishlab chiqarish usuli);

YALpi milliy mahsulot (YALpi ichki mahsulot)ni sarf-xarajatlar bo'yicha hisoblashda barcha iqtisodiy subyektlar, ya'ni uy xo'jaliklari, korxonalar, davlat va chet elliklarning yalpi mahsulotni sotib olishga qilingan sarflari qo'shib chiqiladi.

Yalpi milliy mahsulot (Yalpi ichki mahsulot)

S. Uy xo'jaliklarining shaxsiy iste'molchilik sarflari (uzoq muddat foydalaniladigan va joriy iste'mol qiladigan tovarlar hamda xizmatlarga);

I. Korxonalarining yalpi investitsion sarflari (asosiy kapitalga, uy-joy qurilishga va zaxiralarga investitsiyalar).

G. Tovar va xizmatlarning davlat xaridi (maktablar, sog'liqni saqlash muassasalari, yo'llar qurilishi, qurolli kuchlari, davlat mahkamasini ushlab turish va hokazo);
 X_n . Sof eksport (eksport va import summasining farqi «+» yoki «-»)

$$YAMM(YAIM)=S+I+G+X_n$$

yoki

Shaxsiy iste'molchilik sarflari (S)

- • uzoq muddatli foydalaniladigan iste'mol tovarlariga sarflar;
- • joriy foydalaniladigan iste'mol tovarlariga sarflar;
- • xizmatlarqa sarflar.

Yalpi investitsion sarflar (I)

- • asosiy kapitalni xarid qilishga sarflar;
- • barcha turdagi qurilishlar;
- • zaxiralarning o'zgarishi.

YAMM (YAIM)ni daromadlar bo'yicha hisoblashda iqtisodiy resurslar hisobiga olinadigan barcha omilli daromadlar hamda amortizatsiya ajratmalari va biznesga egri soliqlar yillik summasi qo'shib chiqiladi.

YAMM (YAIM)=	Ish haqi (mukofot, qo'shimchalar bilan); Rentali daromad (ko'chmas mulk egalariга ijara haqi to'lovlari bilan); Sof foiz (davlat qarzlari bo'yicha foiz to'lovlari chiqariladi); Me'yorli foyda ; Mayda mulkdorlar daromadlari (do'kon egalari, fermerlar, shirkatlar va h.k.); Amortizatsiya ajratmalari ; Biznesga sof egri soliqlar (soliqlar, subsidiya);
---------------------	--

Yalpi milliy mahsulot (yalpi ichki mahsulot)ni ishlab chiqarish usuli bo'yicha hisoblashda pirovard mahsulotni ishlab chiqarishning har bir bosqichida qo'shilgan (yangidan vujudga keltirilgan) qiymatlar summasi qo'shib chiqiladi.

Qo'shilgan qiymat - bu ishlab chiqarilgan mahsulotning qiymati bilan sotib-olingan hom ashyo, materiallar, ya'ni oraliq mahsulot barcha ishlab chiqaruvchilar qo'shilgan qiymatlari yig'indisi sifatida ifodalanadi. Yalpi milliy mahsulot (yalpi ichki mahsulot)ni hisoblashning bu usuli har xil korxonalar va tarmoqlarning uni ishlab chiqarishga qo'shgan hissasini aniqlash imkonini beradi. Yalpi milliy mahsulotni hisoblashda oraliq mahsulotlar qiymatini chiqarib tashlash, ularning bir necha marta qayta hisoblanishini bartaraf qiladi. Butun iqtisodiyot uchun barcha qo'shilgan qiymatlar summasi pirovard tovarlar va xizmatlar qiymatiga teng kelishi zarur.

YAMM (YAIM)ni qo'shilgan qiymatlar bo'yicha hisoblash (shartli misol)

No	Ishlab chiqarish bosqichlari	Material yoki oraliq mahsulot narxi (so'm)	Qo'shilgan qiymat (so'm)
1.	Qo'ychilik fermasi	600	600 (=600-0)
2.	Junni qayta ishlovchi korxonalar	1000	400 (=1000-600)
3.	Ko'ylik ishlab chiqaruvchi	1250	250 (=1250-1000)
4.	Ulgurji savdo	1750	500 (=1750-1250)
5.	Chakana savdo	2500	750 (=2500-1750)
	Sotish umumiy qiymati	7100	
	Qo'shilgan qiymat		2500

O'zbekiston YAIMda tarmoqlar ulushi va uning o'zgarishi (joriy narxlarda, % hisobida)

№	Tarmoqlar	Yillar					
		1993	1995	1998	2000	2002	2003
1.	Qishloq xo'jaligi	27,8	28,1	26,4	30,4	30,6	28,8
2.	Sanoat	22,3	17,1	15,0	13,8	14,1	15,0
3.	Xizmatlar	40,5	41,7	43,1	36,8	38,5	38,1
	Shundan:						
	• Qurilish	8,9	7,1	7,8	6,1	4,9	4,5
	• Savdo va umumiy ovqatlanish	6,2	5,2	8,5	9,5	9,8	9,4
	• Transport va aloqa	5,5	7,3	6,2	8,1	8,2	8,5
	• Boshqa xizmatlar	19,9	22,1	20,0	19,2	18,2	20,2
4.	Sof soliqlar	9,4	13,1	15,5	12,7	11,7	13,4
	YAIM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

4-§. Nominal va real YAMM (YAIM). Narx indeksi

Nominal yalpi milliy mahsulot joriy yil narxlarda, real yalpi milliy mahsulot esa solishtirma (doimiy), ya'ni bazis davrdagi narxlarda yoki qat'iy valyutalarda hisoblanadi. Real yalpi milliy mahsulot ko'rsatkichi ma'lum vaqt oralig'ida mahsulot ishlab chiqarish jismoniy hajmining o'zgarishini baholash imkoniyatini beradi.

Nominal yalpi milliy mahsulot hajmiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar:

- • ishlab chiqarish real hajmining o'zgarishi;
- • narx darajasining o'zgarishi.

Real yalpi milliy mahsulot nominal yalpi milliy mahsulotni narx indeksiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi

$$\text{Real YAMM} = \frac{\text{Nominal YAMM}}{\text{Narx indeksi}}$$

Agar narx indeksi miqdori 1,0 birlikdan kam bo'lsa, nominal yalpi milliy mahsulot ko'payishi, 1,0 birlikdan ko'p bo'lsa kamayish tomonga o'zgaradi.

Narx indeksi joriy va bazis yillardagi narxlar darajasini taqqoslab aniqlanadi. Bunda ikki xil narx indekslaridan foydalaniladi:

A) iste'molchilik tovarlari narx indeksi;

B) yalpi milliy mahsulot narx indeksi.

Birinchi holda iste'molchilik tovarlar va xizmatlarning ma'lum to'plamini o'z ichiga olgan «iste'molchilik savati»ning ikki davrdagi (joriy va bazis) narxlari taqqoslanadi.

Yalpi milliy mahsulot narx indeksidan foydalanganda, nafaqat iste'molchilik tovarlari, balki investitsion tovarlar, davlat tomonidan sotib olingan hamda eksport va import qilingan tovarlar narxlarining summolari taqqoslanib umumiy narx indeksi aniqlanadi.

Narx indeksini aniqlash formulasini quyidagicha tasvirlash mumkin:

$$P_1 = \frac{P_1 - P_0}{P_0}$$

P_1 – narx indeksi;

R_1 – joriy yildagi narx;

R_0 – bazis davrdagi narx.

Joriy yilda bazis yilga nisbatan narx darajasining o'sishi inflyatsiyani, pasayishi esa deflyatsiyani ko'rsatadi.

17-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Makroiqtisodiyot qaysi darajadagi iqtisodiyot?

- a) butun xalq xo'jaligi;
- b) iqtisodiyotning davlat sektori;
- v) iqtisodiyotning kooperativ sektori;
- g) iqtisodiyotning xususiy sektori;
- d) butun milliy va jahon iqtisodiyoti.

2. Milliy iqtisodiyot tarmoq tuzilishining rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil nima?

- a) fan-texnika taraqqiyoti;
- b) mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- v) iqtisodiy integratsiya;
- g) mehnat korporatsiyasi;
- d) mehnat unumdorligining o'sishi.

3. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida nimalar tahlil qilinadi?

- a) milliy ishlab chiqarish hajmi hisoblanadi;
- b) milliy iqtisodiyot faoliyat qilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlanadi;
- v) yalpi milliy mahsulot va uning harakat shakllari hisoblanadi;
- g) milliy iqtisodiyotdagi muvozanatlik va bandlikka baho beriladi;
- d) yuqoridagilarning barchasi tahlil qilinadi.

4. Bozor xo'jaligi subyektlari.

- a) ishlab chiqarish korxonalarini;
- b) uy xo'jaliklari;
- v) davlat, tashkilot va muassasalari;
- g) chet ellik jismoniy va yuridik shaxslar;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

5. Milliy ishlab chiqarishning umumiy natijasi qaysi ko'rsatkichda to'lar oq ifodalanadi?

- a) turli tarmoqlar mahsuloti;
- b) yalpi ijtimoiy mahsulot;
- v) yalpi ichki mahsulot;
- g) sof milliy mahsulot;
- d) milliy daromad.

6. Yalpi milliy mahsulot tushunchasi.

- a) yil davomida moddiy ishlab chiqarish sohaslarida yaratilgan barcha mahsulotlar qiymati;
- b) yangidan vujudga keltirilgan qiymat;
- v) oraliq mahsulotlar qiymati;
- g) bir yil davomida ishlab chiqarilgan pirovard mahsulot va ko'rsatilgan xizmatlarning bozor bahosida hisoblangan hajmi;
- d) investitsion va iste'mol tovarlari qiymati.

7. Mamlakatlarning iqtisodiy potensialini qaysi ko'rsatkich bilan umumiy baholash mumkin?

- a) yalpi milliy mahsulot;
- b) yalpi ichki mahsulot;
- v) sof milliy mahsulot;
- g) milliy daromad;
- d) yuqoridagi barcha ko'rsatkichlar bilan.

8. Nima uchun jami ijtimoiy mahsulot ko'rsatkichi milliy iqtisodiyotning rivojlanishi darajasini to'liq tavsiflab berolmaydi?

- a) faqat moddiy ishlab chiqarish sohasi natijalarini hisobga olish bilan cheklanadi;
- b) xizmatlar qiymatini o'z ichiga olmaydi;
- v) oraliq mahsulotlar qiymati bir necha marta hisobga olinadi;
- g) bozor baholari bo'yicha hisoblanmaydi;
- d) yuqoridagi barcha sabablarga ko'ra.

9. Pirovard mahsulot tushunchasi.

- a) ishlov beriladigan mahsulot;
- b) qayta ishlanadigan mahsulot;
- v) sotish maqsadida xarid qilingan tovarlar;
- g) iste'mol uchun tayyor bo'lgan, sotilgan yoki sotiladigan tovar va xizmatlarning bozor bahosidagi hajmi;
- d) iste'mol qilingan mahsulot.

10. Qo'shilgan qiymati qanday miqdor?

- a) pirovard mahsulot hajmidan boshqa korxonada va firmalardan sotib olingan xom ashyo va materiallar qiymatini chiqarib tashlangan miqdor;
- b) pirovard mahsulot hajmidan ish haqi chiqarib tashlangan miqdor;
- v) pirovard mahsulot hajmidan amortizatsiya ajratmasi chiqarib tashlangan miqdor;
- g) pirovard mahsulot hajmidan o'zgaruvchi xarajatlar chiqarib tashlangan miqdor.
- d) yuqoridagilarning barchasi.

11. Yalpi milliy mahsulotni hisoblashda quyidagilardan qaysi biri hisobga olinmaydi?

- a) davlat byudjetidan ijtimoiy to'lovlar;
- b) qimmatli qog'ozlarni sotish va sotib olish;
- v) xususiy ijtimoiy to'lovlar;
- g) ushlab turilgan tovarlarni sotish;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

12. YAMMdan sof eksport qiymati chiqarib tashlansa, qaysi ko'pchilik hosil bo'ladi?

- a) milliy daromad;
- b) yalpi ichki mahsulot;
- v) yalpi ijtimoiy mahsulot;
- g) sof milliy mahsulot;
- d) nominal YAMM.

13. Quyidagi tengliklardan qaysi biri to'g'ri?

- a) YAMM - sof eksport = SMM;
- b) YAMM - amortizatsiya = SMM;
- v) YAMM - egri soliqlar = SMM;
- g) YAMM - joriy moddiy xarajatlar = SMM;
- d) YAMM - to'g'ri soliqlar = SMM.

14. Quyidagi tengliklardan qaysi biri to'g'ri?

- a) SMM - amortizatsiya = milliy daromad;
- b) SMM - egri soliqlar = milliy daromad;
- v) SMM - ish haqi = milliy daromad;
- g) SMM - to'g'ri soliqlar = milliy daromad;
- d) SMM - sof eksport = milliy daromad.

15. YaMMni sarflar bo'yicha hisoblashda sarflarning qanday turlari hisobga olinadi?

- a) uy xo'jaliklarining iste'molchilik sarflari;
- b) tadbirkorlarning investitsion sarflari;
- v) davlat sarflari;
- g) sof eksport;
- d) yuqoridagi sarflarning barchasi.

16. YAMMni daromadlar bo'yicha hisoblashda nimalar hisobga olinadi?

- a) ish haqi va mehnat haqining boshqa turlari;

- b) daromadning barcha turlari: ish haqi, renta, foiz va me'yori-dagi foyda;
- v) iste'mol qilingan asosiy kapital qiymati (amortizatsiya);
- g) biznesga egri soliqlar;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

17. Nominal YAMM qanday narxlarda hisoblanadi?

- a) o'zgarmas narxlarda;
- b) joriy narxlarda;
- v) chakana narxlarda;
- g) ulgurji narxlarda;
- d) qiyosiy narxlarda.

18. Real YAMM nima?

- a) joriy bozor narxlarida hisoblangan YAMM;
- b) pulning o'zgarib turuvchi kurslarida hisoblangan YAMM;
- v) doimiy narxlarda, pulning o'zgarmas kursida hisoblangan YAMM;
- g) iqtisodiy xarajatlar bo'yicha hisoblangan YAMM;
- d) resurslarga olingan daromadlar bo'yicha hisoblangan YAMM.

19. Nominal YAMM qanday usul bilan real YAMMga aylantiriladi?

- a) nominal YAMM: narx indeksi;
- b) nominal YAMM: narx indeksi;
- v) nominal YAMM: joriy narxlar;
- g) nominal YAMM: doimiy narxlar;
- d) yuqoridagi barcha usul to'g'ri.

20. YAMM ko'rsatkichida qanday faoliyat natijalarini hisobga olish mumkin emas?

- a) barter ayirboshlar;
- b) xufiyona iqtisodiyot daromadlari;
- v) tomorqa xo'jaligida bajarilgan ishlar;
- g) uy-ro'zg'or ishlari;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

21. Quyidagilarning qaysi biri YAMM tarkibiga kiradi?

- a) uy bekasining xizmatlari;
- b) qo'shnidan eskiroq avtomobil sotib olish;
- v) brokerdan yangi aksiyalarni sotib olish;
- g) kitob do'konidagi yangi kitobning qiymati;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

22. O'zbekiston fuqorosi vaqtinchalik Rossiyada ishlaganda, uning olgan daromadi quyidagilarning qaysi biriga kiradi?

- a) O'zbekiston yalpi milliy mahsuloti (YAMM)ga va Rossiya yalpi ichki mahsulot (YAIM)ga;
- b) O'zbekiston YAMMga va Rossiya YAIMga;
- v) O'zbekiston YAMMga va Rossiya YAIMga;
- g) O'zbekiston YAMMga va Rossiya YAIMga;

d) O'zbekiston milliy daromadiga va Rossiya sof ichki mahsulotiga;

23. Quyida sanab o'tilganlarning qaysi biri Milliy daromad tarkibida hisobga olinmaydi?

- a) korporatsiyalar foydasi;
- b) davlat transfert to'lovlari;
- v) renta daromadlari;
- g) ish haqi;
- d) me'yoridagi foyda.

24. Yalpi milliy mahsulot sarf-xarajatlar usuli bilan aniqlanganda quyidagilarning qaysi biri hisobga olinmaydi?

- a) yalpi investitsiyalar;
- b) iste'molchilik sarflari;
- v) davlat sarf-xarajatlari;
- g) amortizatsiya ajratmalari;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

25. Napxlar indeksidan qaysi holda foydalaniladi?

- a) ikki davlat o'rtasidagi napxlar darajasi taqqoslanganda;
- b) ulgurji va chakana napxlar o'rtasidiga farq hisoblanganda;
- v) bazis va joriy davradagi ishlab chiqarish hajmi taqqoslanganda;
- g) ishlab chiqarishdagi tarkibiy o'zgarishlarni aniqlashda;
- d) yuqoridagi barcha hollarda.

26. Asosiy natijaviy makroiqtisodiy ko'rsatkichni aniqlang?

- a) ishsizlik darajasi;
- b) pulning qadrsizlanish darajasi;
- v) yalpi milliy mahsulot;
- g) bandlilik darajasi;
- d) aholi daromadlarining nisbiy o'sishi.

27. SMM qanday aniqlanadi?

- a) YAMM-egri soliqlar;
- b) YAMM-amortizatsiya;
- v) YAMM-to'g'ri soliqlar;
- g) YAMM-sof eksport;
- d) YAMM-joriy moddiy xarajatlar.

28. Milliy daromad qanday aniqlanadi?

- a) SMM-amortizatsiya;
- b) SMM-egri soliqlar;
- v) SMM-ish haqi;
- g) SMM-sof eksport;
- d) SMM-to'g'ri soliqlar.

29. YAMMni daromadlar bo'yicha hisoblashda quyidagilardan qaysi biri hisobga olinmaydi?

- a) foizlap summasi;
- b) rentalar summasi;
- v) ish haqi summasi;

g) biznesga egri soliqlar;

d) transfert to'lovlari summasi.

30. YAMMni sarf-xarajatlar bo'yicha aniqlashda quyidagilardan qaysi biri hisobga olinmaydi?

a) iste'molchilik sarflari;

b) davlat sarflari;

v) investitsion sarflar;

g) sof eksport;

d) davlat subsidiyalari.

31. YAMM ko'rsatkichida quyidagilardan qaysi biri aks etmaydi?

a) barter ayirboshlash hajmi;

b) sofeksport;

v) amortizatsiya;

g) amortizatsiya, egri soliqlar;

d) ish haqi va daromadlarning boshqa turlari.

32. Narxlar indeksidan quyidagilarning qaysi birini hisobga olishda foydalaniladi?

a) joriy va o'tgan davrlardagi ishlab chiqarish tarkibining o'zgarishini baholashda;

b) ikki har xil davrdagi iste'mol savatining bozor qiymati o'zgarishini baholashda;

v) ikki mamlakat o'rtasida narxlar darajasidagi farqni baholashda;

g) ulgurji va chakana narxlar orasidagi farqni ko'rsatishda;

d) yuqoridagilarning barchasida.

33. Milliy daromadni aniqlang

a) investitsiyalar (-) jamg'armalar;

b) uzoq muddat xizmat qiluvchi tovarlar va xizmatlar qiymati;

v) shaxsiy daromad (+) individual soliqlar (-) davlat korxonalariga sof subsidiyalar;

g) renta, ish haqi, kapital uchun foiz, mulkdan olinadigan daromad (ijara haqi) va korporatsiyalar foydasi;

d) YAMM (-) sof eksport.

34. Quyidagilarning qaysi biri YAMM hajmini sarf-xarajatlar bo'yicha aniqlashda hisobga olinmaydi?

a) yalpi investitsiyalar;

b) sof eksport;

v) tovar va xizmatlar uchun davlat sarf-xarajatlari;

g) iste'molchilik sarflari;

d) ish haqi.

35. Yalpi investitsion sarflar quyidagi ko'rsatkichning qaysi birini aniqlashda hisobga olinadi?

a) daromadlar bo'yicha YAMM;

b) xarajatlar bo'yicha YAMM;

v) daromadlar bo'yicha SMM;

g) shaxsiy daromad;

d) milliy daromad.

36. YAMMdanda SMMni keltirib chiqarish uchun, quyidagi operatsiyalarning qaysi birini amalga oshirish zarur?

- a) sof investitsion xarajatlarni qo'shish;
- b) YAMMdanda sof investitsiyalarni ayirib tashlash;
- v) YAMMga amortizatsiya hajmini qo'shish;
- g) YAMMdanda amortizatsiya ajratmasi summasini ayirish;
- d) YAMMdanda egri soliqlarni ayirish.

37. YAMM deflyatorini toping.

- a) nominal YAMMning real YAMMga nisbatiga teng;
- b) real YAMMning nominal YAMMga nisbatiga teng;
- v) inflyatsiya jadallashgan sari iste'molning kamayib borishini ko'rsatadi;
- g) bazis davridagi iste'mol savati narxining o'zgarish sur'atlarini ko'rsatadi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

38. Nominal YAMM bu pirovard tovar va xizmatlarning quyidagi narxlardagi qiymati:

- a) joriy (hozirgi) narxlardagi;
- b) real narxlardagi;
- v) bazis davri narxlardagi;
- g) o'tgan davr narxlaridagi;
- d) jahon bozori narxlaridagi.

39. Iqtisodiyot yaxlit tizim sifatida o'rganilsa, bu tahlil:

- a) mikroiqtisodiy tahlil;
- b) makroiqtisodiy tahlil;
- v) qiyosiy tahlil;
- g) mantiqiy tahlil;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

40. Milliy iqtisodiyot tarmoq tuzilishining shakllanishi va rivojlanishiga ta'sir ko'rsatuvchi asosiy omil nima?

- a) fan-texnika taraqqiyoti;
- b) mehnat kooperatsiyasining rivojlanishi;
- v) mehnat taqsimotining chuqurlashuvi;
- g) iqtisodiy integratsiya;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

41. Makroiqtisodiy ko'rsatkichlar yordamida nimalar tahlil qilinadi?

- a) milliy ishlab chiqarish hajmi hisoblanadi;
- b) bandlik darajasiga baho beriladi;
- v) milliy iqtisodiyot faoliyat qilishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar aniqlanadi;
- g) inflyatsiya sur'atlari aniqlanadi;
- d) barcha javoblar to'g'ri.

42. Milliy ishlab chiqarishning umumiy natijasi qaysi ko'rsatkichda to'laroq ifodalanadi?

- a) turli tarmoqlar mahsulotida;
 - b) milliy daromadda;
 - v) sof mahsulotda;
 - g) yalpi ichki mahsulotda;
 - d) yuqoridagilarning barchasida.
- 43. Mamlakatlarning iqtisodiy potensialini qaysi ko'rsatkich bilan umumiy baholash mumkin?**
- a) yalpi milliy mahsulot;
 - b) milliy daromad;
 - v) sof milliy mahsulot;
 - g) shaxsiy daromad;
 - d) yuqoridagilarning barchasi.
- 44. SMMdan egri soliqlar summasi chiqarib tashlansa qaysi ko'rsatkich hosil bo'ladi?**
- a) milliy daromad;
 - b) yalpi milliy mahsulot;
 - v) yalpi ichki mahsulot;
 - g) yalpi investitsiyalar;
 - d) shaxsiy daromad.
- 45. Quyidagi ta'riflarning qaysi biri makroiqtisodiyotga taalluqli?**
- a) fevral oyida O'zbekiston bozorlarida kartoshkaning narxi ko'tarildi;
 - b) ishsizlik darajasi Respublikamizda tabiiy darajadan nisbatan yuqori;
 - v) O'zmoliyainvest hissadorlik jamiyati 20 ta odamni ishga qabul qildi;
 - g) uzoq davom etgan yomg'ir natijasida paxta hosildorligi pasaydi;
 - d) yuqoridagilarning barchasi.
- 46. Milliy daromad qanday aniqlanadi?**
- a) renta + ish haqi + foiz + sof eksport;
 - b) sof milliy mahsulot-egri soliqlar;
 - v) ish haqi + ssuda kapitali + renta;
 - g) eksport-import;
 - d) YAMM-amortizatsiya.
- 47. Real YAMM qanday narxlarda hisoblanadi?**
- a) joriy narxlarda;
 - b) qiyosiy yoki solishtirma narxlarda;
 - v) jahon narxlarida;
 - g) chakana narxlarda;
 - d) ulgurji narxlarda.
- 48. Inflyatsion farqini toping?**
- a) $SMM = \text{yalpi sarflar}$;
 - b) $SMM = \text{amortizatsiya}$;
 - v) $SMM < \text{yalpi sarflar}$;
 - g) $SMM = \text{joriy moddiy sarflar}$;
 - d) $SMM > \text{yalpi sarflar}$.

18-mavzu. Yalpi talab va yalpi taklif

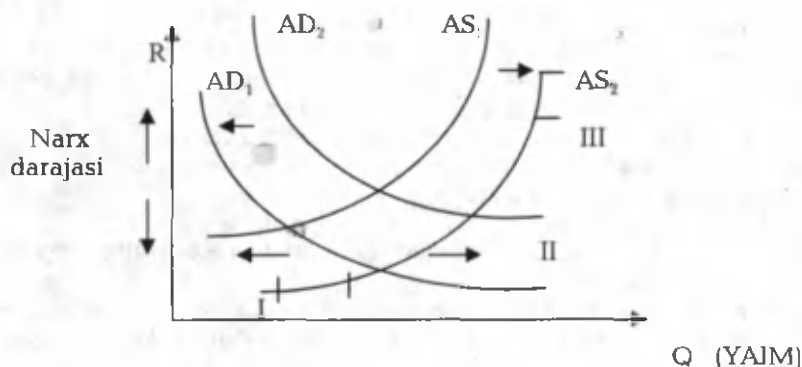
1-§. Yalpi talab va unga ta'sir qiluvchi omillar

Yalpi talab – narxlarning mavjud darajasida milliy iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlarni sotib olishga qilingan barcha sarflar summasidir.

Yalpi talabning tarkibi:

1. Uy xo'jaliklarining iste'mol tovarlari va xizmatlarga sarflari.
2. Korxonalarining investitsion tovarlarga sarflari.
3. Davlatning iste'molchilik va investitsion tovarlarga sarflari.
4. Chet elliklarning eksport tovarlarga sarflari (sov eksport).

Yalpi talab egri chizig'i (AD) xarid qilindigan tovarlarning yalpi hajmi (Q) va narxlarning umumiy darajasi (P) o'rtasidagi qarama-qarshi bog'liqlikni aks ettiradi.

1-chizma. Yalpi talab va yalpi taklif hamda ularning muvozanati.

Yalpi talab va narx darajasi o'rtasidagi qarama-qarshi bog'liqlik bochqa birqator holatlar bilan ham izohlanishi mumkin:

→ • **Pul miqdori.** Pul taklifi (miqdori) doimiy bo'lganda narx o'sishi yalpi talabni qisqartiradi, narx pasayganda esa yalpi talab ortadi. Buning oddiy ifodalanishi:

$MV = PQ$, bu yerda:

M-iqtisodiyotdagi pul miqdori;

V-pulning aylanish tezligi;

P-narx darajasi;

Q-talab bildirilgan ishlab chiqarishning real hajmi.

- • **Foiz stavkasi samarasi.** Narx o'sganda foiz stavkasi ham o'sadi va bu investitsiyalarga talabni qisqartiradi. Natijada yalpi talab kamayadi.
- • **Aholi jamg'argan boylik.** (Boylik samarasi). Yuqori narxlar aholi qo'lida jamg'arilgan moliyaviy aktivlar (qo'yilmalar, qimmatli qog'ozlar)ning real qiymatini kamaytiradi va bu iste'molchilik sarflarining qisqarishiga olib keladi.
- • **Xarid qilingan import tovarlar samarasi.** Milliy iqtisodiyotda narxlarning o'sishi (chet ellardagi narxlarga nisbatan) importning ko'payishi va eksportning qisqarishiga olib keladi. Natijada yalpi talabda sof eksport hajmi qisqaradi.

Yalpi talab hajmiga ta'sir qiluvchi omillar:

- • Narxlarning umumiy darajasi.
- • Pul taklifi va ularning aylanish tezligi.
- • Aholining iste'molchilik sarflaridagi o'zgarishlar.
Bu o'zgarishlar, ya'ni iste'molchi xaridining ko'payishi yoki kamayishi quyidagilar ta'sirida ro'y beradi:
 - a) iste'molchi turmush faravonligining o'zgarishi;
 - b) iste'molchilik tovarlari narxi va daromadlar darajasi o'zgarishining kutilishi;
 - v) iste'molchi qarzlari darajasi;
 - g) daromad va mulk soliqlari darajasi (stavkasi)ning o'zgarishi.
- • Investitsion sarflardagi o'zgarishlar.
Bu o'zgarishlar quyidagi omillarning ta'siri natijasi hisoblanadi:
 - a) foiz stavkalari;
 - b) investitsiyalardan kutiladigan foyda;
 - v) korxonadan olinadigan soliqlar;
 - g) texnologiya;
 - d) ortiqcha quvvatlar mavjudligi.
- • Davlat sarflaridagi o'zgarishlar.
- • Sof eksportdagi o'zgarishlar - tashqi omillarning ta'sirida ro'y beradi:
 - a) chet ellardagi milliy daromad darajasi;
 - b) valyuta kurslarining o'zgarishi.

2-§. Yalpi taklif va unga ta'sir qiluvchi omillar

Yalpi taklif – bu narxlarning mavjud darajasida iqtisodiyotda ishlab chiqarilgan pirovard tovarlar va xizmatlarning umumiy miqdori (qiymat ifodasidagi).

Taklif egri chizig'i (AS) ishlab chiqaruvchilar narxlarning har xil darajasida bozorga taqdim qilish mumkin bo'lgan tovarlar miqdorini (Q) ko'rsatadi (1-chizma).

Bu egri chiziq narxlarning umumiy darajasi va ishlab chiqarish hajmi o'rtasidagi to'g'ridan-to'g'ri boq'liqlikni aks ettiradi. Yuqori narxlar tovarlar ishlab chiqarishni ko'paytirishni rag'batlantirsa, past narxlar ishlab chiqarish hajmini qisqartirishga olib keladi.

Yalpi taklif egri chizig'ida uchta kesmani ajratib tahlil qilish mumkin. Bu kesmalar milliy ishlab chiqarish real hajmi va narx darajasi o'zgarishining turli nisbatlarini ko'rsatadi.

- I. Yotiq yoki keynscha kesma (1-chizma). Milliy iqtisodiyot krizis yoki turg'unlik holatida joylashganligini, ishlab chiqarish hajmi o'zgaranda ham narx darajasi doimiy bo'lib qolishini ko'rsatadi.
- II. Oraliq yoki yuqorilab boruvchi kesma, milliy ishlab chiqarish real hajmining o'zgarishi narx darajasining o'zgarishi bilan birga borishini aks ettiradi.
- Tik yoki klassik kesma. Iqtisodiyot to'liq bandlikka erishganligini bildiradi. Narxning yanada oshib borishi ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi. Ishlab chiqarish hajmi doimiy bo'lib tursa ham, narx o'sib borishi mumkin.

Yalpi taklif hajmiqa ta'sir ko'rsatuvchi omillar:

- • **Narx darajasi.**
- • **Resurslar narxining o'zgarishi.** Resurslar narxi ishlab chiqaruvchi uchun xarajat hisoblanadi, shu sababli uning o'zgarishi mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarning o'zgarishiga (kamayishiga yoki ko'payishiga) sabab bo'ladi. Resurs narxlariga o'z navbatida birqator omillar ta'sir ko'rsatadi:
 - a) ichki iqtisodiy resurslar (yer, mehnat resurslari, kapital, tadbirkorlik layoqati)ning mavjudligi;
 - b) import resurslarining narxi;

v) bozordagi hukmronlik darajasi.

- • **Resurslar unumdorligining o'zgarishi.** Unumdorlik milliy ishlab chiqarish real hajmining iqtisodiy xarajatlar birligiga to'g'ri keladigan miqdoridir.

$$\text{Unumdorlik} = \frac{\text{Ishlab chiqarish real hajmi}}{\text{Iqtisodiy xarajatlar}}$$

Unumdorlikning o'sishi yalpi taklifni oshiradi, uning pasayishi, ya'ni xarajat birligi hisobiga mahsulot chiqarishning kamayishi yalpi taklifning qisqarishiga olib keladi.

- • **Huquqiy normalarning o'zgarishi.** Bu mahsulot birligiga to'g'ri keladigan xarajatlarni va yalpi taklif hajmini o'zgartirishi mumkin. Huquqiy normalar o'zgarishining ikki turini misol qilib keltirish mumkin:
- soliq stavkalari va subsidiyalar hajmining o'zgarishi;
 - davlat tomonidan iqtisodiyotni tartibga solish usullarining o'zgarishi.

3-§. Yalpi talab va yalpi taklif nisbati. Bozor muvozanati

AD va AS egri chiziqlarining kesishish nuqtasi (1-chizma) iqtisodiyotda mahsulot chiqarishning muvozanatli hajmini va narxning muvozanatli darajasini ko'rsatadi.

AD egri chizig'i AS egri chizig'ini yotiq kesmada kesib o'tganda, narx darajasi milliy ishlab chiqarish muvozanatli real hajmining shakllanishida hech qanday rol o'ynamaydi.

Oraliq kesmada yalpi talabning kengayishi ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga va narx darajasining oshishiga olib keladi.

Yotiq kesmada yalpi talab kamaysa, ishlab chiqarish real hajmi kamayadi, narx darajasi esa o'zgarishsiz qoladi.

Oraliq va tik kesmada yalpi talab qisqarganda, narx pasayish tamoyiliga ega bo'lmasligi mumkin. Iqtisodchilar bunday holatni *xrapovik* samara deb ataydi (*xrapovik* g'ildirakning orqaga emas, faqat oldinga harakat qilishiga yordam beradi). *Xrapovik* samara shunga asoslanadiki, narx osonlik bilan o'sadi, lekin qiyinchilik bilan pasayadi. Shu sababli yalpi talabning o'sishi narx umumiy darajasini ko'taradi, lekin talab kamayganda qisqa davrda narx pasaymasligi mumkin.

Narx pasayish tamoyiliga ega bo'lmasligi sabablari:

- • Ish haqi umumiy xarajatlarning asosiy qismini (70-75%) tashkil qilib, qandaydir davr ichida pasayish tamoyiliga ega bo'lmaydi. Chunki, shartnoma muddati amal qilgan davrda ish haqini qisqartirish taqiqlanadi. Bundan tashqari ancha past ish haqi mehnat unumdorligiga salbiy ta'sir qilib, uning pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli tadbirkorlar ish haqi darajasini pasaytirishni xohlamasligi mumkin. Boshqa tomondan, ishga yollovchilar ishchilarni o'qitish va malaka ko'nikmasini hosil qilishga ancha kapital sarflaydi. Agar ular ish haqini pasaytirishga qaror qilsa, ishchi kuchidan ajralib qolishi mumkin.
- • Narx pasayishi tamoyiliga ega bo'lmasligining ikkinchi sababi shundan iboratki, juda ko'pchilik korxonalar monopol mavqega ega bo'ladi va bu ularga talab kamayganda ham narxning pasayishiga qarshi turish imkonini beradi.
- • Yalpi talab o'zgarib qolganda, yalpi taklifning o'zgarishi iqtisodiyotda ikkita har xil oqibatlarga olib keladi:
 - *birinchidan*, yalpi taklifning qisqarishi narx darajasining o'sishini taqozo qilib, inflyatsiyaga olib keladi.
 - *ikkinchidan*, milliy ishlab chiqarish real hajmining ko'payishi, narx darajasining pasayishiga sabab bo'ladi.

Yalpi talab va yalpi taklif modellari (yalpi talab va yalpi taklifni muvozanatga keltirishga turli xil yondashuvlar).

I. Klassik model (yondashuv).

- • Iqtisodiyot ishlab chiqarish omillari to'liq bandligi sharoitida amal qiladi, shu sababli ishlab chiqarish hajmi o'zining potentsial darajasiga teng keladi.
- • Narx, foiz stavkasi va ish haqi moslashuvchan bo'lib, ularning o'zgarishi bozor muvozanatini saqlab turadi.
- • Ishlab chiqarish omillari miqdori sekin o'zgarishi sababli, to'la bandlik sharoitida yalpi taklif real ishlab chiqarish hajmini, yalpi talab esa narx darajasini belgilaydi.

II. Keynscha model (yondashuv).

- • Narx, ish haqi, foiz stavkasi va boshqa nominal miqdorlar nisbatan o'zgarmasdir, shu sababli bozor tebranishlariga juda sekinlik bilan moslashadi.
- • Real ko'rsatkichlar (ishlab chiqarish hajmi, bandlik va h.k.) aksincha, tez moslashuvchan bo'lganligi sababli bozor tebranishlariga nisbatan tez javob beradi.

18-MAB3Y BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Yalpi talab hajmi va narx umumiy darajasi o'rtasida qanday bog'liqlik mavjud?

- a) to'g'ridan-to'g'ri;
- b) qarama-qarshi;
- v) ham to'g'ri va ham teskari;
- g) bog'liqlik yo'q;
- d) bog'liqlik uncha sezilmaydi.

2. Yalpi talab hajmiga narxdan tashqari qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- a) iste'molchi sarflaridagi o'zgarishlar;
- b) investitsion sarflardagi o'zgarishlar;
- v) davlat sarflardagi o'zgarishlar;
- g) sof eksportdagi o'zgarishlar;
- d) yuqoridagi barcha o'zgarishlar.

3. Yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesmasida narxning oshib borishi ishlab chiqarish real hajmining ko'payishiga olib kelmaydi?

- a) yotiq kesmada;
- b) oraliq kesmada;
- v) tik kesmada;
- g) barcha kesmada;
- d) yotiq va oraliq kesmada.

4. Quyidari omillardan qaysi biri yalpi taklif hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi?

- a) tovar va xizmatlar narxi;
- b) iqtisodiy resurslar narxi;
- v) soliqlar va subsidiyalar;
- g) texnologiya;
- d) iste'molchilar soni.

5. Import tovarlar narxining oshishi sababi?

- a) yalpi taklifning qisqarishi;
- b) yalpi taklifning oshishi;

- v) yalpi talabning qisqarishi;
- g) yalpi talabning oshishi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

6. Quyidagilardan qaysi biri yalpi talab tarkibiga kirmaydi?

- a) iste'molchilik sarflari;
- b) davlat sarflari;
- v) investitsion sarflar;
- g) sof eksport;
- d) aholi jamg'armalari.

7. Qaysi omil yalpi talab hajmiga ta'sir ko'rsatmaydi?

- a) texnologiya;
- b) iste'molchilik sarflari;
- v) sof eksport;
- g) davlat sarflari;
- d) investitsion sarflar.

8. Yalpi taklif egri chizig'ining qaysi kesmasida ishlab chiqarish hajmi o'zgarmaydi?

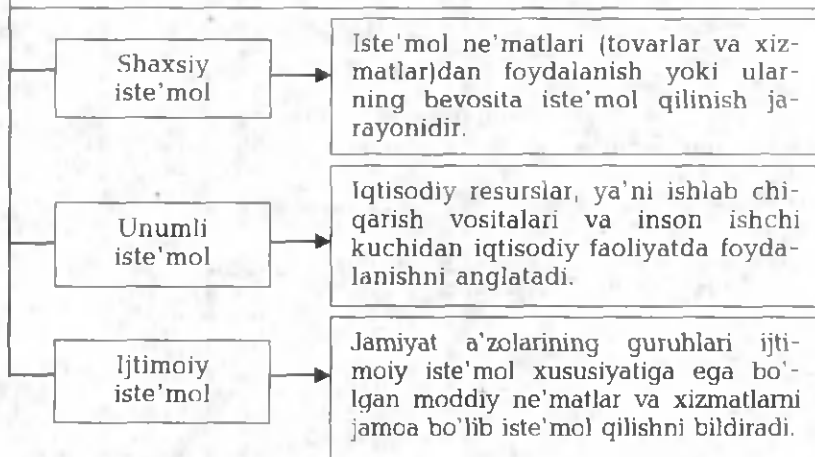
- a) tik kesmada;
- b) oraliq va yotiq kesmada;
- v) oraliq kesmada;
- g) yotiq kesmada;
- d) yuqoridagilarning barchasida.

19-Mavzu. Iste'mol, jamg'arma va investitsiyalar

1-§. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni, omillari va ko'rsatkichlari

Iste'mol – bu keng ma'noda jamiyat ehtiyojlarini qondirish maqsadida ishlab chiqarishning pirovard natijalari, iqtisodiy resurslar va ishchi kuchidan foydalanish jarayonini bildiradi.

Iste'mol turlari (Iqtisodiy mazmuni va holatiga ko'ra)

Iste'molchilik saflari – YAMM (YAAM)ning taqsimlanishi va qayta taqsimlanishi natijasida shakllanadigan shaxsiy daromadlarning joriy davrda iste'mol tovarlari va xizmatlarga sarflanadigan qismidir.

Jamg'arma – bu uy xo'jaliklari ixtiyorida joriy daromadlari bir qismining foizli daromad olish va kelajakdagi iste'molini qondirish maqsadida to'planib (jamg'arilib) borishidir.

Jamg'armani amalga oshirishdan ko'zlangan maqsadlar

- foiz shaklida daromad olish;
- uzoq muddat foydalaniladigan qimmatbaho iste'mol tovarlari (uy-joylar, avtomashina va boshqa zebu-ziynat buyumlari) sotib olish;
- kasallik, ishsizlik va baxtsiz hodisalar kabi oldindan bilib bo'lmaydigan holatlardan iqtisodiy himoyalash;

- qarilik davrini moddiy ta'minlash;
- farzandlarining kelajagini ta'minlash;
- kelajakda vujudga kelishi mumkin bo'lgan turli-tuman ehtiyojlarni qondirish.

Iste'mol va jamg'arma darajasini belgilab beruvchi omillar

- shaxsiy daromad;
- uy xo'jaliklari jamg'argan boylik;
- narxlar darajasi;
- narxlar, daromadlar va tovarlar taklifi o'zgarishi kutilishi;
- iste'molchi qarzlari miqdori;
- soliqlar darajasi.

Iste'mol va jamg'arma bo'yicha aniqlanadigan ko'rsatkichlar

Iste'molga o'rtacha moyillik (IO'M)

Shaxsiy daromadning iste'molga ketadigan ulushi. Uning foizdagi ifodasi iste'mol normasini (S') ko'rsatadi.

$$IO'M = \frac{\text{Iste'mol} (S)}{\text{Shaxsiy daromad} (DD)}$$

yoki $S' = \frac{S}{D} \cdot 100$

Jamg'armaga o'rtacha moyillik (JO'M)

Shaxsiy daromadning jamg'armaga ketadigan ulushi. Uning foizdagi ifodasi jamg'arma normasi (S') deyiladi.

$$JO'M = \frac{\text{Jamg'arma} (S')}{\text{Shaxsiy daromad} (DD)}$$

yoki $S' = \frac{S}{D} \cdot 100$

$$IO'M + JO'M = 1 \text{ yoki } S' + S' = 100$$

Iste'molga keyingi moyillik

Shaxsiy daromad o'sgan qismining (ΔD) iste'molga ketadigan ulushi (ΔS)

$$IKM = \frac{\Delta C}{\Delta D}$$

Jamg'armaga keyingi moyillik (JKM)

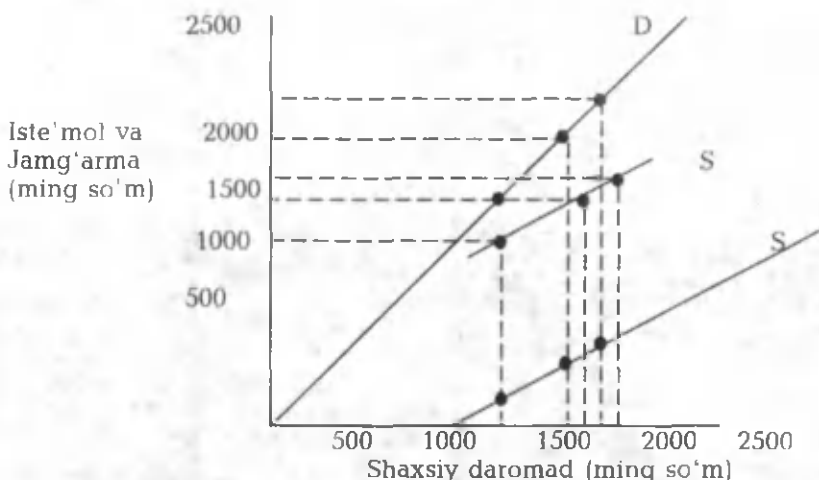
Shaxsiy daromad o'sgan qismining (ΔD) jamg'armaga ketadigan ulushi (ΔS)

$$JKM = \frac{\Delta S}{\Delta D}$$

$$IKM + JKM = 1$$

Iste'mol va jamg'arma darajasi (ming so'm, shartli ma'lumotlar)

Yil-lar	Shaxsiy daromad (D)	Iste'mol (S)	Jamg'arma (S)	IO'M	JO'M	IKM	JKM
1	2	3	4 (2-3)	5 (3:2)	6 (4:2)	7 ($\Delta 3:\Delta 2$)	8 ($\Delta 4:\Delta 2$)
1 yil	1500	1300	200	0,87	0,13	x	x
2 yil	1800	1500	300	0,83	0,17	0,67	0,33
3 yil	2200	1700	500	0,77	0,23	0,50	0,50

1-chizma. Shaxsiy daromad, iste'mol va jamg'arma grafiği.

2-§. Iqtisodiy jamg'arish va investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni, manbalari hamda omillari

Iqtisodiy jamg'arish milliy daromad (foyda) bir qismining ishlab chiqarishni kengaytirish maqsadida sarflanish jarayonini anglatadi.

Iqtisodiy jamg'arishning amalga oshiriladigan shakli – bu kapital qo'yilmalar yoki investitsion sarflardir.

Iqtisodiy jamg'arish va investitsion sarflar bir xil mazmunga ega bo'lsa-da, ular miqdor jihatidan, manbalari bo'yicha bir-biridan farq qiladi.

Investitsion sarflarni amalga oshirishda amortizatsiya ajratmalari ham manba sifatida xizmat qilishi mumkin.

Milliy daromad (foyda)ning iqtisodiy jamg'arishga (Ji) ketadigan ulushining foizdagi ifodasi jamg'arish normasi (Nj) deyiladi.

$$N_j = \frac{J_i}{MD} \cdot 100$$

Iqtisodiy jamg'arish darajasini belgilovchi omillar:

- • milliy daromad (foyda) miqdori;
- • milliy daromadning iste'mol va jamg'arishga ajralish nisbati;
- • qo'llaniladigan resurslar miqdori va unumdorligi;
- • mavjud texnologiya (resurs sarfli yoki resurs tejimli).

Investitsiyalar - bu asosiy va aylanma kapitalga, shuningdek, moddiy zaxiralarga pul hamda unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar shaklidagi qo'yilmalardir.

Investitsion faoliyat - investitsiyalarni ro'yobga chiqarishga qaratilgan amaliy harakatlardir.

Investor - investitsiyalarni amalga oshiruvchi shaxs (jismoniy yoki huquqiy).

Investitsiyalarning turlari

Ishlab chiqarish maqsadidagi investitsiyalar

Iqtisodiyotning moddiy boyliklar va ne'matlar ishlab chiqaruvchi tarmoq hamda sohalaridagi asosiy hamda aylanma kapitallar uchun sarflardir.

Noishlab chiqarish maqsadidagi investitsiyalar

Nomoddiy ishlab chiqarish va ijtimoiy-madaniy sohalar (uy-joy qurilishi, ta'lim, madaniyat, sog'liqni saqlash, sport va shu kabi muassasalar)ni kengaytirish uchun sarflardir.

Tovar-moddiy zaxiralarga investitsiyalar

Ishlab chiqarishning texnologik xususiyatlaridan kelib chiqib va turli favqulodda holatlardan sug'urtalanish uchun tovar va boshqa moddiy zaxiralarga qilinadigan sarflar.

Investitsiyalarning manbalari

- investorlarning o'z moliyaviy resurslari (foyda, amortizatsiya ajratmasi mablag'lari, pul jamg'armalari va h.k.);
- qarz olingan mablag'lar (bank kreditlari, obligatsiya, zayomlar);
- jalb qilingan mablag'lar (aksiyalarni sotishdan olingan mablag'lar, pay to'lovlari);
- byudjet mablag'lari;
- investitsiyalarning tashqi manbalari (chet el investitsiyalari va kreditlari).
- aholi jamg'armalari.

O'zbekistonda investitsiyalarning moliyalashtirish manbalari bo'yicha tuzilishi (foiz hisobida)

Ko'rsatkichlar	Yillar						
	1991	1993	1995	1998	2000	2002	2003
Jami investitsiyalar	100	100	100	100	100	100	100
Shu jumladan:							
byudjet mablag'lari	44,5	32,1	22,9	24,2	30,3	25,0	17,7
o'z mablag'lari	38,7	46,2	47,10	49,2	26,4	39,7	41,8
bank kreditlari	---	8,3	9,6	6,2	7,5	2,2	2,7
chet el investitsiyalari va kreditlari	---	0,1	14,0	20,3	21,7	20,4	26,3
aholi mablag'lari	16,8	13,2	6,5	---	12,7	12,3	11,1

Investitsiyalar darajasini belgilovchi omillar:

- kutilayotgan foyda normasi;
- real foiz stavkasi;
- asosiy kapitallarni xarid qilish, ishlatilish va ularga xizmat ko'rsatish xarajatlari;
- asosiy kapitallarning mavjud hajmi;
- soliqlar miqdori;
- ishlab chiqarish texnologiyasi;
- bozor konyunkturasidagi ro'y berishi mumkin bo'lgan o'zgarishlar.

Investitsiyalarning o'zgaruvchanligini belgilab beruvchi omillar

- investitsion tovarlar (asosiy kapital)ning noaniq xizmat muddatiga ega bo'lishi;
- innovatsiyalar, texnika va texnologiyalar sohasidagi ancha katta kashfiyotlar doimiy paydo bo'lib turmasligi;
- iqtisodiyotning siklli rivojlanish tamoyiliga ega bo'lishi;
- tadbirkorlar oladigan foyda doimiy barqaror emasligi;
- ro'y berishi mumkin bo'lgan favqulodda holatlar (siyosiy vaziyat, davlat iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlar va h.k.).

3-§. Multiplikator samarasi. Retssession va inflyatsion farq

Sof milliy mahsulot (daromad) hajmidagi o'zgarishning yalpi sarflarning alohida turlari, shu jumladan, investitsiyalardagi o'zgarishlarga nisbati - **multiplikator samarasi** deyiladi

$$\text{Multiplikator samarasi} = \frac{\text{SMM (daromad)dagi o'zgarish}}{\text{Investitsiyalardagi o'zgarish}}$$

SMMdagi
O'zgarishlar

Multiplikator

Investitsiyalardagi
o'zgarishlar

Multiplikator samarasiga ta'sir qiluvchi omillar:

- • iste'molchilik sarflaridagi o'zgarish;
- • davlat xarididagi o'zgarish;
- • sof eksport hajmidagi o'zgarish.

Multiplikator samarasining mazmunini izohlovchi holatlar:

- • Iqtisodiyotda bir subyekt tomonidan qilingan sarflar boshqasi uchun daromad shaklini oladi.
- • Daromaddagi har qanday o'zgarish iste'mol va jamg'armada ham xuddi shunday yo'nalishda o'zgarish bo'lishiga olib keladi.

Multiplikator samarasi mlrd. so'm (shartli ma'lumotlar)

	SMM (daromad) dagi o'zgarish	Iste'-moldagi o'zgarish (IO'=3/4)	Jamg'armadagi o'zgarish (JO'=1/4)
	1(2+3)	2(1-3)	3(1-2)
Investitsiyalarining o'zgarishi	5,0	37,5	1,25
2-sikl	3,75	2,81	0,94
3-sikl	2,81	2,11	0,70
4-sikl	2,11	1,58	0,58
5-sikl	1,58	1,19	0,39
qolgan sikllar	4,75	3,66	1,19
Jami	20,0	15,0	5,0

Jadval ma'lumotlari investitsiyalarning 5 mlrd. so'mga o'sishi, SMM hajmining 20 mlrd. so'mga ko'payishiga olib kelishini ko'rsatadi.

$$IO' + JO' = 1 \text{ bo'lgani uchun } JO' = 1 - IO'$$

Shunga mos ravishda:

$$\text{Multiplikator} = \frac{1}{1 - uy} = \frac{1}{1,0 - 0,75} = \frac{1}{0,25} = 4.$$

To'liq bandlik sharoitida yalpi sarflar SMM hajmi bilan mos kelmasligi mumkin. Bu mos kelmaslik **retsession** yoki **inflyatsion** farqda ifodalanadi.

Yalpi sarflarning SMM hajmdan kam bo'lgan miqdori **retsession** farq deyiladi.

Yalpi sarflarning SMM hajmdan ortiqcha bo'lgan miqdori **inflyatsion** farq deyiladi.

19-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Ahdi iste'moli va pul jamg'armalari darajasini belgilaydigan asosiy omil nima?

- milliy daromad;
- soliqlar darajasi;
- shaxsiy daromad;
- foiz stavkasi;
- ish haqi.

- 2. Aholi iste'moli va pul jamg'armalari o'rtasidagi nisbatga qanday omil ta'sir ko'rsatadi?**
- a) aholi jamg'argan boyligi darajasi;
 - b) narxlar darajasi;
 - v) narxlar, daromadlar va tovarlar taklifi o'zgarishining qutilishi;
 - g) iste'molchi qarzlari va soliq stavkalari darajasi;
 - d) yuqoridagilarning barchasi.
- 3. Shaxsiy daromad 15000 so'm bo'lib, uning 13000 so'mi iste'molga ketsa, iste'molga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil qiladi?**
- a) 83,5 %;
 - b) 85,4 %;
 - v) 87,0 %;
 - g) 86,6%;
 - d) 84,0 %.
- 4. 22000 so'm shaxsiy daromaddan 5000 so'm jamg'arma sifatida ishlatilsa, jamg'armaga o'rtacha moyillik necha foizni tashkil qiladi?**
- a) 25,6 %;
 - b) 26,0 %;
 - v) 24,0%;
 - g) 23,0%;
 - d) 22,0 %.
- 5. Iqtisodiy jamg'arishning investitsion sarflardan miqdoriy farqi nimaga teng?**
- a) miqdoriy farq yo'q;
 - b) aylanma kapital qiymatiga;
 - v) ehtiyoj zaxiralari kengaygan qiymatiga;
 - g) aylanma kapital qiymati va ehtiyot zaxiralari kengayishi miqdoriga;
 - d) sug'urta fondi miqdoriga.
- 6. Quyidagilardan qaysi biri investitsiyalarning ichki manbai hisoblanadi?**
- a) aksiyalarni sotishdan olingan mablag'lar;
 - b) obligasiya zayomlari, bank kreditlari;
 - v) foyda, amortizasiya ajratmalari;
 - g) byudjet mablag'lari;
 - d) xomiyalar mablag'lari.
- 7. Quyidagilardan qaysi biri investitsion faollik haqida xulosa chiqarish imkonini beradi?**
- a) investitsiyalarning tarmoq tuzilishi;
 - b) real investitsiyalar darajasining o'zgarishi;
 - v) investitsiyalarning takror ishlab chiqarish tuzilishi;
 - g) investitsiyalarning texnologik tuzilishi;
 - d) investitsiyalarning hududiy tuzilishi.

8. Investitsiyalar darajasini belgilaydigan asosiy omil nima?

- a) investitsiyalardan kutilayotgan sof foyda normasi;
- b) bank foiz stavkasi;
- v) sof foyda normasi va foizning nominal stavkasi;
- g) sof foyda normasi va foizning real stavkasi;
- d) sof foyda miqdori.

9. Investitsiyalar maqsadga muvofiq hisoblanganda uning darajasi qaysi omilga bog'liq bo'ladi?

- a) investitsion tovarlarni xarid qilish, ishlatish va xizmat ko'rsatish xarajatlariga;
- b) texnika taraqqiyoti va texnologik o'zgarishlarga;
- v) soliqlar darajasiga;
- r) foizning real stavkasiga;
- d) yuqoridagi barcha omillarga.

10. Investitsion sarflar nima uchun o'zgaruvchan hisoblanadi?

- a) investitsion tovarlar noaniq xizmat muddatiga ega;
- b) buyuk kashfiyotlar doimiy paydo bo'lib turmaydi;
- v) foyda doimiy barqaror emas;
- g) davlat iqtisodiy siyosati o'zgarib turadi;
- d) yuqoridagi barcha sabablarga ko'ra.

11. Foizning muvozanatli stavkasi (pulga talab va pul taklifi kesishgan nuqta) nimaga ta'sir ko'rsatadi?

- a) investitsiyalar darajasiga;
- b) xalq milliy mahsulot darajasiga;
- v) moliyaviy va real kapitalning raqobatlashuvchi korxonalar va tarmoqlar o'rtasida taqsimlanishiga;
- g) a va b to'g'ri;
- d) a va v to'g'ri.

12. Investitsion qarorlar qabul qilishda quyidagilardan qaysi biri asos bo'lib hisoblanadi?

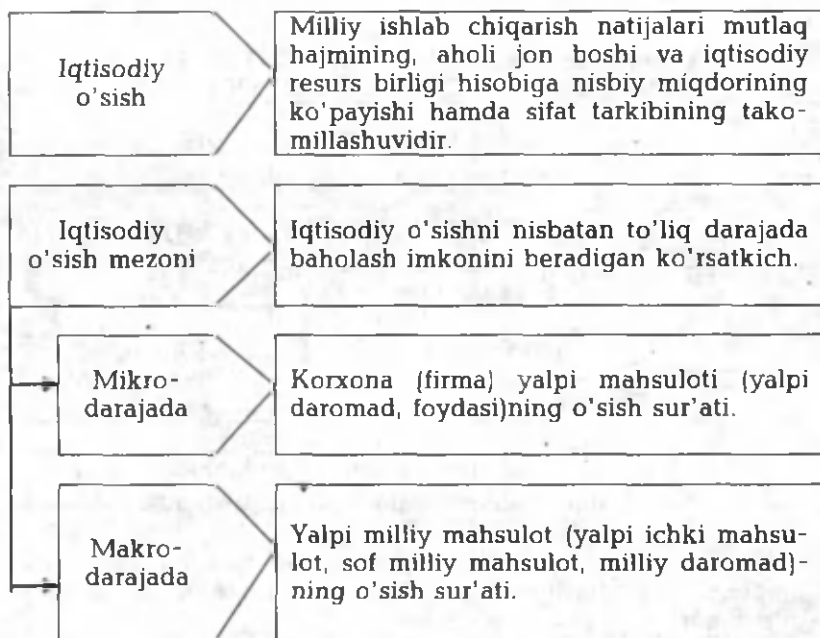
- a) foizning nominal stavkasi;
- b) foizning real stavkasi;
- v) soliqlar darajasi;
- g) pul taklifi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

20-mavzu. Iqtisodiy o'sish va milliy boylik

1-§. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari

«Iqtisodiy rivojlanish sur'atlari haqida gapirganda uning mezonlariga va eng avvalo, sifat ko'rsatkichlariga ko'proq e'tibor qaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Bunday o'sishlar iqtisodiyotimizda yuz berayotgan tarkibiy o'zgarishlar, uning izchil va barqaror rivoji uchun xizmat qilishi, xalqimizning hayot darajasini yuksaltirish, bir so'z bilan aytganda, amaliy hayotimizni yaxshilashga olib kelishi lozim».*

«Iqtisodiy o'sish» tushunchasi dastlab frantsuz iqtisodchisi S.B.Sey (1767-1832) va nemis iqtisodchisi I. G. fon Tyunen (1783-1850) asarlarida tadqiq qilingan bo'lsa, keyinchalik bu tushunchaning mazmunini yoritib berishga amerikalik iqtisodchi B. Klark (1847-1938) va ingliz iqtisodchisi U.Jevons salmoqli hissa qo'shgan.

* I.A. Karimov Vatan ravnaqi uchun har birimiz mas'ulmiz. «Xalq so'zi» gazetasi 2001yil 17 fevral, 37-son.

IQTISODIY O'SISH TURLARI

Ekstensiv iqtisodiy o'sish – bunda ishlab chiqarish hajmini ko'paytirishga qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish orqali erishiladi.

Intensiv iqtisodiy o'sish – bunda mahsulot hajmini ko'paytirishga, foydalanishga jalb qilingan resurslar miqdorini o'zgartirmasdan ularning unumdorligini oshirish hisobiga erishiladi.

Amaliy hayotda iqtisodiy o'sish ekstensiv va intensiv omillarning o'zaro ta'sirida ro'y berishi tufayli, bu jarayonda qaysi turdagi omillar mavqei yuqoriligini hisobga olib **ustuvor ekstensiv** va **ustuvor intensiv** iqtisodiy o'sish turlari ajratiladi.

Iqtisodiyotdagi muvozanatlik muammosini tadqiq qilishda iqtisodiy o'sishning **muvozanatli**, **beqaror** va **samarali** (barqaror) turlari ham ajratiladi.

MILLIY IQTISODIYOT DARAJASIDA IQTISODIY O'SISHNING ASOSIY QIYMAT KO'RSATKICHLARI

→ YAMM (YAIM, SMM yoki MD)ning mutlaq hajmi va uning o'sish sur'ati.

→ YAMM (YAIM, SMM yoki MD)ning aholi jon boshi hisobiga to'g'ri keladigan miqdori va uning o'sish sur'ati.

→ YAMM (YAIM, SMM yoki MD)ning iqtisodiy resurs xarajatlari birligi hisobiga to'g'ri keladigan miqdori va uning o'sish sur'ati.

Iqtisodiy o'sishning natural ko'rsatkichlari:

- Mahsulotning alohida turlari bo'yicha ishlab chiqarishning yalpi hajmi va uning o'sish sur'ati;
- Alohida mahsulotlarning aholi jon boshiga va resurs birligiga ishlab chiqarilgan nisbiy miqdori hamda ularning o'sish sur'ati;
- Bajarilgan ishlar va ko'rsatilgan xizmatlarning mutlaq va nisbiy miqdorlari hamda ularning o'sish sur'atlari;

2-§. Iqtisodiy o'sish omillari

IQTISODIY O'SISH OMILLARI

TAKLIF OMILLARI

- tabiiy resurslarning miqdori va sifati;
- mehnat resurslari miqdori va sifati;
- asosiy kapitalning hajmi va tarkibi;
- ishlab chiqarish texnologiyasi;
- fan-texnika taraqqiyoti

TALAB OMILLARI

- investitsion resurslarga talabning ortishi;
- iste'mol tovarlari va xizmatlarga talabning ortishi;
- aholining umumiy farovonlik darajasi

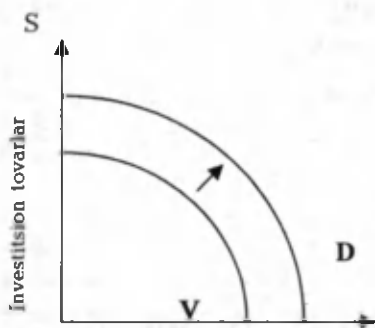
TAQSIMLASH OMILLARI

Ishlab chiqarishning real hajmini ko'paytirish yo'llari:

- • Ishlab chiqarishga qo'shimcha resurslarni jalb qilish (ekstensiv yo'l);
- • Iqtisodiy resurslarning unumdorligini oshirib borish (intensiv yo'l).

Tabiiy, mehnat resurslari va asosiy kapitalning mavjud darajasida ishlab chiqariladigan turli-tuman mahsulotlar miqdorining o'zgarishini ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'ida ifodalash mumkin.

Iqtisodiy o'sish va ishlab chiqarish imkoniyatlari egri chizig'i

Iste'mol tovarlari

AQShlik iqtisodchi Edverd Denison har xil (ekstensiv va intensiv) omillarning iqtisodiy o'sishga miqdoriy ta'sirini aniqlashga harakat qiladi.

AQSh real milliy daromadi o'sishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar (1929-1982 yy.)

Iqtisodiy o'sish omillari	har bir omil salmog'i (%)
1. Mehnat xarajatlarining ortishi	32
2. Unumdorlikning o'sishi	68
3. Texnika taraqqiyoti	28
4. Kapital xarajatlari	19
5. Ta'lim va professional tayyorgarlik	14
6. Ishlab chiqarish miqyosi taqozo qiladigan tejash	9
7. Resurslarni taqsimlashning yaxshilanishi	8
8. Qonunchilik - muassaviy va boshqa omillar	-9
Jami	100

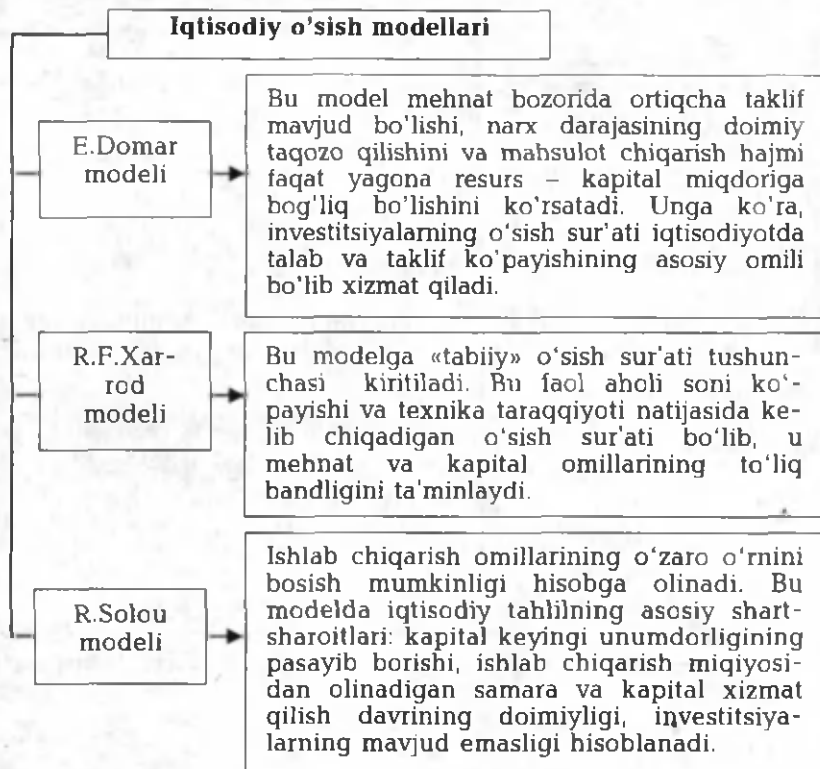
Iqtisodiy o'sishni sekinlashtiruvchi (to'xtatib turuvchi) omillar:

- • mehnat muhofazasi;
- • atrof-muhitning ifloslanishi;
- • ekologik muammolar;
- • ishlovchilar mehnat sharoitini yaxshilash;
- • xodimlarning sog'lig'ini muhofaza qilish;
- • tabiiy ofatlar va favqulodda ro'y beradigan iqtisodiy-siyosiy o'zgarishlar.

3-§. Iqtisodiy o'sish modellari

Iqtisodiy o'sishning barcha modellari «ishlab chiqarish funksiyasi» kabi **mahsulot chiqarish hajmi va sarf qilingan iqtisodiy resurslar miqdori o'rtasidagi bog'liqlikni ko'rsatadi.**

Shundan kelib chiqib, iqtisodiy, o'sishning ko'pchilik modellarida ishlab chiqarish real hajmining ko'payishi ishlab chiqarish asosiy omillari - mehnat (L) va kapital (K) miqdorining o'zgarishi bilan bog'lanadi.

4-§. Milliy boylik va uning tarkibi

MILLIY BOYLIK – bu jamiyat taraqqiyoti davomida ajdodlar tomonidan yaratilgan va avlodlar tomonidan jamg'arilgan moddiy, intellektual hamda foydalanishga jalb qilingan tabiiy boyliklardir.

MILLIY BOYLIK TARKIBI

MODDIY-BUYUMLASHGAN BOYLIK:

- ishlab chiqarish (xizmat ko'rsatish) sohasidagi asosiy kapitallar;
- ijtimoiy iste'mol sohasidagi asosiy kapitallar;
- aylanma kapitallar;
- tugallanmagan ishlab chiqarishning moddiy buyumlashgan qismi;
- moddiy zaxiralalar va ehtiyotlar;
- aholining uy, tomorqa va yordamchi xo'jaligidagi mol-mulk;
- davlatning oltin zaxiralari, sug'urta va boshqa ijtimoiy ehtiyojlar uchun zaxiralari.

INTELLEKTUAL BOYLIK:

- tarixiy obidalar;
- arxitektura yodgorliklari;
- noyob adabiyot va san'at asarlari.

TABIY BOYLIK: iqtisodiy faoliyatga jalb qilingan er, er osti va usti boyliklari hamda boshqa tabiiy resurslar.

Moddiy buyumlashgan boylik o'sishining asosiy omillari:

- Mehnat va iqtisodiy resurslar unumdorligining o'sishi;
- Ishlab chiqarish samaradorligining ortishi;
- Milliy daromadda jamg'arish normasi ortishi.

20-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Quyidaqilardan qaysi biri iqtisodiy o'sishning asosiy qiymat ko'rsatkichi?

- a) YAMM mutlaq hajmning o'sishi;
- b) YAMMning aholi jon boshiga o'sishi;
- v) milliy daromad hajmining o'sishi;
- g) milliy daromadning aholi jon boshiga o'sishi;
- d) yuqoridagi barcha ko'rsatkichlar.

2. Agar YAMM bazis yilda 600 mlrd. so'm joriy yilda 700 mlrd. so'mni tashkil qilgan bo'lsa, uning o'sish sur'ati necha foizni tashkil qiladi?

- a) 14,8 %;
- b) 15,5 %;

- v) 16,6 %;
- g) 17,2%;
- A) 16,8 %.

3. Quyidagi holatlardan qaysi biri iqtisodiy o'sishning intensiv turini ifodalaydi?

- a) ishlab chiqarish natijasi va iqtisodiy resurslar miqdorining mutanosib o'sib borishi;
- b) ishlab chiqarish natijasining iqtisodiy resurslar miqdoridan tez o'sib borishi;
- v) iqtisodiy resurslar miqdorining ishlab chiqarish natijasidan tez o'sib borish;
- g) mehnat unumdorligining o'sishi;
- d) mehnat intensivligi o'sishi.

4. Quyidagilardan qaysi biri iqtisodiy o'sish ekstensiv turining belgisi hisoblanadi?

- a) mehnat unumdorligining o'sishi;
- b) resurslarning samarali taqsimlanishi;
- v) mehnat va kapital sarflarining ortishi;
- g) texnika taraqqiyoti o'sishi;
- d) resurslardan samarali foydalanish.

5. Mehnat unumdorligi o'sish sur'atining sekinlashuv sabablari nima bilan belgilanadi?

- a) YAMM tarkibida investitsion tovarlar ulushining kamayishi;
- b) fond bilan qurollanishning pasayishi;
- v) jami ishchi kuchi sifatining yomonlashuvi;
- g) texnika taraqqiyotining sekinlashuvi;
- d) yuqoridagi barcha omillar bilan.

6. Agar jamiyat xarajatlarini minimallashtirishga va cheklangan ishlab chiqarish resurslaridan foydalanishni optimallashtirishga intilsa, iqtisodiy maqsad:

- a) to'la bandlikka erishish;
- b) iqtisodiy o'sishni qo'llab-quvvatlash;
- v) iqtisodiy xavfsizlik;
- g) iqtisodiy samaralilik;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

7. Iqtisodiy o'sishning nisbiy ko'rsatkichini aniqlang?

- a) daromad va ish haqining darajasi;
- b) aholini ijtimoiy himoyalash darajasi;
- v) ishsizlikning nisbiy darajasi;
- g) baholarning nisbiy o'zgarishi;
- d) bir yil davomida aholi jon boshiga to'g'ri keladigan real daromadlar miqdori.

8. Intensiv iqtisodiy o'sish qanday amalga oshadi?

- a) mavjud bo'lgan iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish orqali;

- b) yangi korxonalar qurish yo'li bilan;
- v) ishlovchilar sonini mutlaq oshirish hisobiga;
- g) qo'shimcha pul resurslarini jalb qilish bilan;
- d) ishlab chiqarishga qo'shimcha resurslarni jalb qilish orqali.

9. Iqtisodiy o'sishga to'sqinlik qiladigan omilni aniqlang:

- a) atrof-muhitni himoya qilishga ketadigan xarajatlarning ortishi;
- b) mehnat unumdorligining ortishi;
- v) investitsiyalarning ko'payishi;
- g) malaka va ta'lim uchun xarajatlarning ortishi;
- d) mehnat intensivligining ortishi.

10. Iqtisodiy o'sishning intensiv omilini toping:

- a) mehnat sarflarining ortishi;
- b) kapital sarflarining ko'payishi;
- v) joriy xarajatlarning o'sishi;
- g) qo'shimcha iqtisodiy resurslarning jalb qilinishi;
- d) mehnat unumdorligining o'sishi.

11. Iqtisodiy o'sishning ekstensiv omilini toping:

- a) mehnat intensivligini ortishi;
- b) asosiy kapitalni tejash;
- v) mehnat unumdorligining o'sishi;
- g) yangi texnologiyani qo'llash;
- d) resurs sarflarining ortishi.

12. Iqtisodiy o'sish nima?

- a) ishlab chiqarishning takomillashishi;
- b) ijtimoiy buyumlarni ishlab chiqarishning o'sishi;
- v) yaratilgan tovarlar va xizmatlar mutlaq va nisbiy hajmining ko'payishi;
- g) aholi turmush sharoitlarining o'zgarishi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

13. Iqtisodiy o'sish qanday aniqlanadi?

- a) daromad va ish haqi darajasi bilan;
- b) aholining ijtimoiy himoyalanganlik darajasi bilan;
- v) ihsizlik darajasi bilan;
- g) yalpi milliy mahsulotning mutlaq va aholi jon boshiga to'g'ri keladigan miqdori bilan;
- d) yuqoridagilarning barchasi bilan.

14. Intensiv o'sish nima?

- a) qo'shimcha pul resurslarini jalb etish;
- b) ishchilar sonini ko'paytirish;
- v) yangi korxonalar qurish;
- g) yangi texnika va texnologiyani qo'llash orqali mavjud resurslardan samarali foydalanish;
- d) qo'shimcha iqtisodiy resurslarni jalb qilish.

15. Ekstensiv o'sish nima?

- a) ekin maydonlarini kengaytirish;

- b) ishlab chiqarishga qo'shimcha ishchi kuchlarini jalb qilish;
- v) ishlab chiqarish vositalarini ko'paytirish;
- g) ishlab chiqarish quvvatlarini kengaytirish;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

16. Iqtisodiy o'sishga to'siq bo'luvchi omilni aniqlang:

- a) atrof-muhitini himoya qilishga ketadigan xarajatlarni ko'payishi;
- b) iqtisodiy resurslardan samarali foydalanish;
- v) investitsiyaning ko'payishi;
- g) bilim va malakani oshirishga ketadigan xarajatlarning ko'payishi;
- d) mehnat unumdorligining o'sishi.

17. O'zbekistonda iqtisodiy o'sishning qaysi modeli qo'llaniladi?

- a) rejalashtirilgan modeli;
- b) byurokratik-boshqaruv modeli;
- v) aralash iqtisod modeli;
- g) demokratik asosda ijtimoiy rivojlanishga qaratilgan o'zbek modeli;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

18. Milliy boylikning o'sishi nimaga bog'liq?

- a) ishlab chiqarish fondlarining o'sishiga;
- b) asosiy va aylanma fondlarning o'sishiga;
- v) mehnat unumdorligining o'sishiga;
- g) moddiy resurslar, ishchi kuchi va kapital qo'yilmalar o'sishiga;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

19. Nima uchun ayrim davlatlar tabiiy boyliklari nisbatan kam bo'lsa ham iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan?

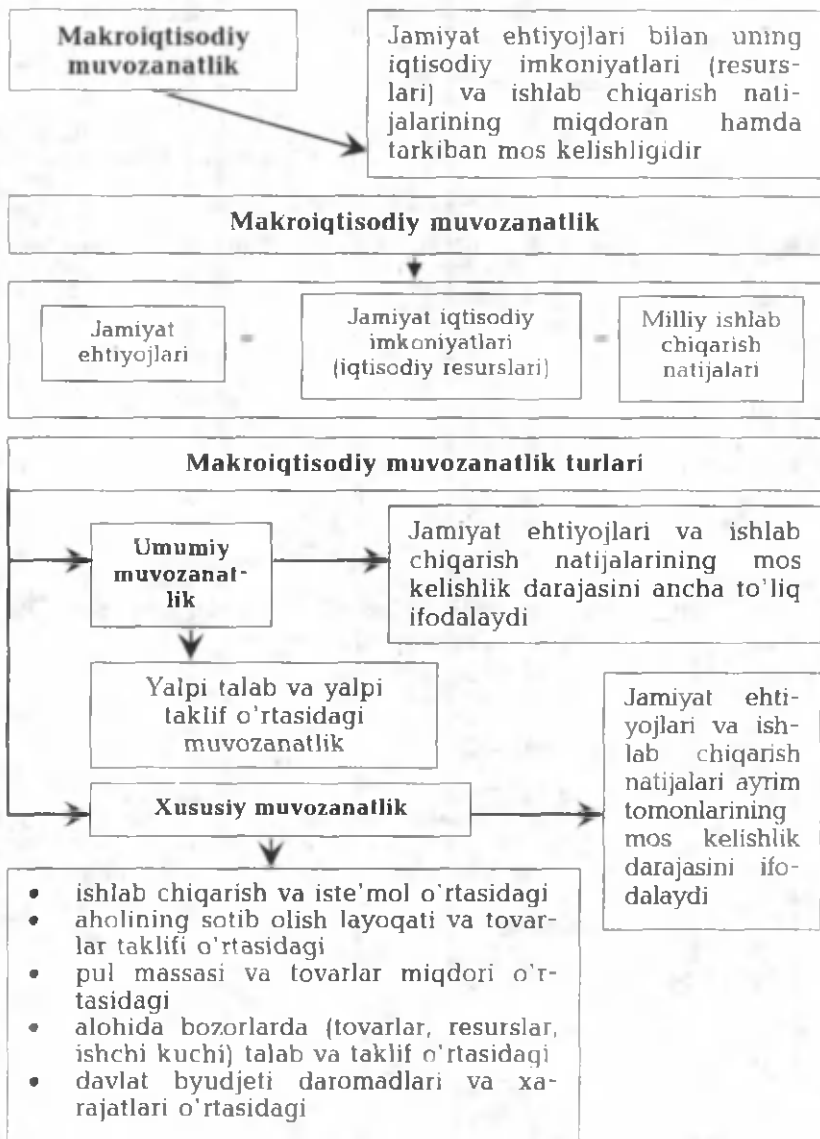
- a) ishchi kuchi va kapitaldan foydalanish hisobiga;
- b) tejamkorlik - ishlab chiqarish vositalari va jonli mehnatni tejash hisobiga;
- v) xalqaro mehnat taqsimotidan unumli foydalanish hisobiga;
- g) ilm-fan salohiyati hisobiga;
- d) xalqaro iqtisodiy integratsiya hisobiga.

20. O'zbekiston ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishning quyidagi asosiy natijalari qaysi yilga tegishli: YAIM o'sishi 4,2%; inflyatsiya yillik darajasi - 21%; sanoat mahsuloti 8,1% va qishloq xo'jalik yalpi mahsuloti - 4,5% o'sishni tashkil qilgan:

- a) 1998 yil;
- b) 1999 yil;
- v) 2000 yil;
- g) 2001 yil;
- d) 2002 yil.

21-mavzu. Makroiqtisodiy nisbatlar va muvozanatlik

1-§. Makroiqtisodiy muvozanatlik, uning turlari va shart-sharoitlari

Makroiqtisodiy muvozanatlik ta'minlanishining asosiy shart-sharoitlari

- iqtisodiy maqsadlarga ishlab chiqarish imkoniyatlarining mos kelishligi
- Jamiyatdagi barcha iqtisodiy resurslar dan samarali foydalanish imkonini beradigan xo'jalik mexanizmining mavjud bo'lishi
- ishlab chiqarishning tarkibi iste'molning tarkibiga mos kelishligi
- barcha asosiy bozorlarda talab va taklifning muvozanatligi

2-§. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari

Iqtisodiy mutanosiblik – iqtisodiyotning turli tomonlari (tarmoqlari va sohalari), ishlab chiqarish natijalari va uning tarkibiy qismlari, mamlakat hududiy birliklari o'rtasidagi miqdor hamda sifat o'lchamlarining mos kelishligi (nisbati)dir.

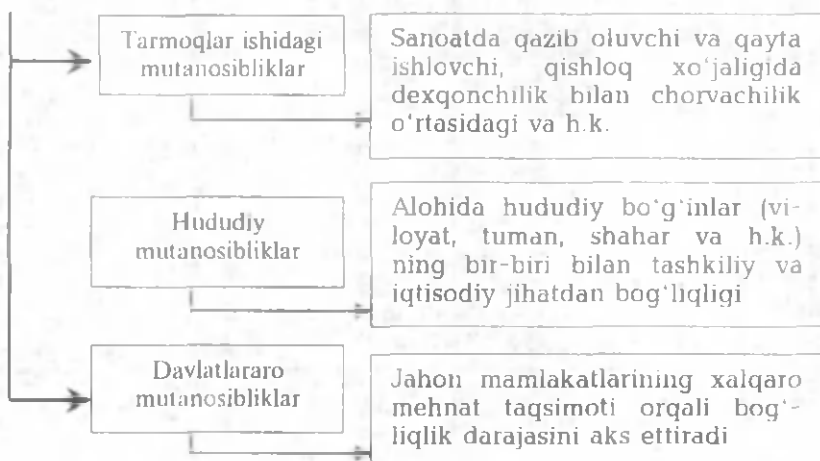
Iqtisodiy mutanosiblik turlari

Umum iqtisodiy mutanosibliklar

YAIM va uning tarkibiy qismlari (SMM, MD), iste'mol va jamg'arma, tovarlar miqdori va pul massasi, aholi daromadlari va xarajatlari o'rtasidagi

Tarmoqlararo mutanosibliklar

Sanoat bilan qishloq ho'jaligi, qurilish va transport hamda boshqa tarmoqlar o'rtasidagi va h.k.

Iqtisodiy mutanosiblikka erishish orqali milliy iqtisodiyotning muvozanatli rivojlanishini ta'minlashdan ko'zlangan maqsadlar

- mavjud iqtisodiy resurslardan samarali foydalangan holda jamiyat ehtiyojlarini to'laroq qondirib borish;
- Mehnat resurslarining to'liq va samarali bandligiga erishish;
- narxlarning barqarorligiga erishish va uni inflyatsiya ta'siridan xoli qilish;
- iqtisodiy o'sishni yetarli miqdordagi investitsiyalar bilan ta'minlash va uni muomaladagi pul massasiga bog'lash;
- eksport va importni o'zaro muvofiqlashtirish asosida tashqi savdo balansining ijobiy qoldig'iga erishish.

3-§. Milliy ishlab chiqarish muvozanatli hajmi va uni aniqlash usullari

Ishlab chiqarishning muvozanatli hajmi bu milliy iqtisodiyotning yalpi talab va yalpi taklif mos kelganda erishilgan darajasidir.

Ishlab chiqarish muvozanatli hajmini aniqlash usullari

I. Jami sarflar va ishlab chiqarish hajmini taqqoslash usuli

Bunda iqtisodiyotdagi barcha sarflar miqdori ishlab chiqarishning hajmi - SMM bilan taqqoslanadi, ya'ni

$$\left. \begin{array}{l} \text{Aholining iste'molchilik sarflari} + \\ \text{Korxonalarining investitsion sarflari} + \\ \text{Davlat sarflari} + \\ \text{Chet elliklar sarflari} \end{array} \right\} = \text{SMM}$$

II. Jamg'arma va investitsiyalarni taqqoslash usuli

Bu usul mantiqan shunga asoslanadiki, ishlab chiqarilgan mahsulotning har qanday hajmi shunga mos pul daromadini beradi. Biroq aholi bu pul daromadining bir qismini iste'mol qilmasdan jamg'aradi. Jamg'arma - sarflar oqimidan bir qismining olib qo'yilishi bo'lib, uning yetishmasligiga sabab bo'ladi. Boshqa tomondan jamg'arilgan mablag'lar investitsiyalarga aylanib, jami sarflarning yetishmagan qismini to'ldiradi.

III. Balans usuli

Bunda tarmoqlararo balans, moddiy, moliyaviy va ishchi kuchi balanslaridan foydalanib makroiqtisodiy muvozanatlik darajasiga baho beriladi.

IV. «Xarajat va natija»larni taqqoslash usuli

Bunda mahsulot ishlab chiqarishga qilingan xarajalar (yoki mahsulot birligining tannarxi) olingan pul daromadlari (mahsulot birligi narxi) bilan taqqoslanadi.

4-§. O'zbekistonda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifalari

Respublikada tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishdan ko'zlangan maqsadlar

- iqtisodiyotning tarmoq tuzilishini va hududiy nisbatlarni takomillashtirish;
- xalq xo'jaligining xom ashyo yetishtirishga qaratilgan bir tomonlama yo'nalishini bartaraf etish;
- mahsulot turlarini o'zgartirish, uning sifatini yaxshilash va mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini kamaytirish;
- importning o'rnini bosadigan va eksportga raqobatbardosh mahsulotlar ishlab chiqarish asosida respublikaning iqtisodiy mustaqilligiga erishish;
- iqtisodiyotni mutanosib va barqaror rivojlantirish asosida aholining turmush farovonligini o'stirib borish.

O'zbekistonda iqtisodiy islohatlarni amalga oshirishda tarkibiy o'zgarishlarning asosiy yo'nalishlari

- - respublikaning energetika va oziq-ovqat mustaqilligini ta'minlovchi tarmoqlarni hamda majmualarni jadal rivojlantirish.
- - iqtisodiyotning takror ishlab chiqarish tuzilishini tubdan o'zgartirish.
- - iqtisodiyotning tarmoq tuzilishini qayta qurish va eng muhim o'zak tarmoqlarni ustuvor rivojlantirish.
- - fan yutuqlari keng ko'lamda joriy etiladigan ishlab chiqarishlarni muttasil rivojlantirish va ularning rolini tubdan oshirish.

- • paxtachillik majmuasi uchun mashina va mexanizmlar ishlab chiqarishga asoslangan qishloq xo'jalik mashinasozligini rivojlantirish.
- • murakkab ro'zg'or texnikasi va xalq iste'mol mollarining boshqa turlarini ishlab chiqaruvchi moddiy bazani kengaytirish.
- • samolyotsozlik va avtomobilsozlik sanoatini, radioelektronika, elektrotexnika sohalarini rivojlantirish.
- • qishloq xo'jaligida va agrosanoat majmuasida chuqur progressiv siljishlarga erishish.
- • ishlab chiqarish va ijtimoiy infratuzilma hamda xizmat ko'rsatish sohalarining moddiy bazasini mustahkamlash.
- • iqtisodiyotning investitsiya bazasini rivojlantirish va chuqurlashtirish.

Tarkibiy o'zgarishlar uni amalga oshirishda qaysi tarmoq va sohalarga ustuvorlik berilishiga qarab quydagi yo'nalishlarga ajratiladi

- • iste'molga yo'naltirilgan. Bunda tarkibiy o'zgarishlarning maqsadi aholining turmush darajasiga bevosita daxldor bo'lgan tarmoq va sohalarni ustuvor rivojlantirishga qaratiladi.
- • eksportga yo'naltirilgan tarkibiy o'zgarishlar. Bunda qayta ishlovchi sanoat tarmoqlarini ustuvor rivojlantirish asosida ishlab chiqarish hajmini eksport hisobiga kengaytirish ko'zda tutiladi.
- • iqtisodiyotning tarmoq va texnologik tuzilishini takomillashtirishga qaratilgan tarkibiy o'zgarishlar.

21-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Quyidagilardan qaysi biri makroiqtisodiyot darajasidagi muvozanatlikni to'liq ifodalaydi?

- a) ishlab chiqarish va iste'molning moc kelishi;
- b) mavjud, iqtisodiy resurslar va jamiyat ehtiyojlarining moc kelishi;
- v) aholi sotib olish layoqati va tovarlar massasining moc kelishi;
- g) byudjet daromadlari va xarajatlarining moc kelishi;
- d) alohida tovarlarga talab va taklifning moc kelishi.

2. Umumiy iqtisodiy muvozanatlikni ta'minlab borishning aso-siy yo'li qanday?

- a) iste'molni cheklash;
- b) xalq xo'jaligini bir me'yorida rivojlantirish;
- v) barcha bozorlarda talab va taklifni muvozanatga keltirish;
- g) resurslardan samarali foydalanish;
- d) ehtiyojlarni cheklash yoki resurslarni ko'paytirish va ularni optimal uyg'inlashtirish.

3. Quyidagi tengliklarning qaysi birida umumiy iqtisodiy muvozanatlikka erishiladi?

- a) aholi pul jamg'armalari = investitsiyalar;
- b) aholi iste'mol hajmi = tovarlar va xizmatlar massasi;
- v) korxonalarining investitsion tovarlarga talabi = investitsion tovarlar massasi;
- g) yalpi milliy mahsulot = barcha sarflar (aholi, korxonalar, davlat va chet elliklar sarflari);
- d) ishlab chiqarish = iste'mol darajasi.

4. Investitsion sarflarning 5 mlrd so'mga ko'payishi, cof milliy mahsulotning 20 mlrd so'mga ko'payishiga olib kelsa, multiplikator samarasi qanday miqdorini tashkil qiladi?

- a) 5,0;
- b) 10,0;
- v) 4,0;
- g) 8,0;
- A) 6,0.

5. Quyidagi nisbatlardan qaysi biri inflyatsion farqni ifodalaydi?

- a) $SMM = \text{yalpi sarflar}$;
- b) $SMM < \text{yalpi sarflar}$;
- v) $SMM > \text{yalpi sarflar}$;
- g) $SMM = \text{yalpi talab}$;
- d) $SMM > \text{yalpi talab}$.

6. Quyidagi mutanosibliklardan qaysi biri umumiy iqtisodiy holatga ega?

- a) sanoat va qishloq xo'jaligi o'rtasidagi;

- b) qazib oluvchi va qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari o'rtasidagi;
- v) YAMM va uning harakat shakllari o'rtasidagi;
- g) hududiy bo'linmalar o'rtasidagi;
- d) ishlab chiqaruvchi va xizmat ko'rsatuvchi sohalar o'rtasidagi.

7. O'zbekistonda makroiqtisodiyotni barqarorlashtirish siyosatidan ko'zda tutilgan maqsad nimadan iborat?

- a) makroiqtisodiyotda muvozanatlikni ta'minlash;
- b) ishlab chiqarishning keskin darajada pasayishining oldini olish;
- v) ommaviy ishsizlikning kelib chiqishiga yo'l qo'ymaslik;
- g) iqtisodiy o'sishga shart-sharoit yaratish;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

8. Respublikada barqarorlashtirish siyosatini ishlab chiqishda qaysi sohalarga ustunlik beriladi?

- a) xizmat ko'rsatish sohasiga;
- b) ayirboshlash sohasiga;
- v) ishlab chiqarish sohasiga;
- g) tashqi savdoga;
- d) pul-kredit munosabatlariga.

9. Iqtisodiy inqirozlarning asosiy mazmuni nimada namoyon bo'ladi?

- a) tovarlar ishlab chiqarishning kamayishida;
- b) ishsizlikning o'sishida;
- v) narxlarning o'sishida;
- g) ishlab chiqarilgan tovarlar massasining to'lovga qobil talabdan oshib ketishi yoki kam bo'lishidan;
- d) ishlab chiqarish hajmining keskin kamayib ketishida.

10. Sof milliy mahsulotni ishlab chiqarishning muvozanatlik hajmi quyidagilarga bog'liq?

- a) yalpi talab bilan yalpi taklifning mos kelishiga;
- b) muvozanatli narxdga;
- v) to'liq bandlikka;
- g) investitsiya darajasiga;
- d) eksport va import darajasiga.

11. O'zbekistonda barqarorlashtirish siyosatini ishlab chiqarishda qanday yondashuvga ustuvorlik beriladi?

- a) pulning qadrsizlanish darajasini pasaytirib turishga qaratilgan monitor yondashuv;
- b) ishlab chiqarish va tadbirkorlik faoliyatini rivojlantirishni rag'batlantirishga qaratilgan yondashuv;
- v) ma'muriy usullar orqali tartibga solishga qaratilgan yondashuvlar;
- g), a) va b) to'g'ri;
- d), b) va d) to'g'ri.

12. Iqtisodiy barqarorlikka erishishning quyidagi mezonlaridan qaysi biri bozor iqtisodiyotining ijtimoiy yo'naltirilganlik holatini ifodalaydi?

- a) ishlab chiqarish hajmining kamayishiga yo'l qo'ymaslik;
- b) ustuvor tarmoqlarni yuksaltirishga qulay sharoitlarni vujudga keltirish;
- v) moliyaviy barqarorlikni mumkin bo'lgan darajada ta'minlash;
- g) pulning qadrsizlanishini to'xtatish, to'lov balansi va davlat valyuta zaxiraparining holatini yaxshilash;
- d) kuchli ijtimoiy siyosatni ta'minlash, aholi turmush darajasini mumkin qadar yaxshilash.

22-mavzu. Iqtisodiyotning siklligi va makroiqtisodiy barqarorlik

1-§. Iqtisodiy siklning mazmuni va kelib chiqishi sabablari

Iqtisodiy sikl - ishlab chiqarish hajmi, bandlilik va inflyatsiya darajasidagi davriy tebranishlardir.

Sikl davomiyligi bo'yicha bir inqirozdan ikkinchi inqiroz boshlanguncha o'tgan davrdan iborat bo'ladi.

Siklni keltirib chiqaruvchi sabablar:

- • takror ishlab chiqarishdagi nomutanosibliklar;
- • talab va taklif o'rtasidagi nomutanosibliklar;
- • yalpi sarflar darajasining o'zgarishi (o'z navbatida bu sarflar hajmini ishlab chiqarish va bandlik darajasi belgilab beradi);
- • investitsiyalar hajmining davriy kamayishi;
- • pul massasi hajmining tebranishi;
- • asosiy kapitalning yangilanishi;

Iqtisodiy siklning kelib chiqishini faqat tashqi yoki faqat ichki omillarga bog'lovchi qarashlar mavjud bo'lib, ular fanda eksternal va internal nazariyalar deb nomlanadi

Eksternal nazariyada tashqi omillarga iqtisodiy tizimdan tashqarida yotuvchi va iqtisodiy hodisalarning davriy takrorlanishini keltirib chiqaradigan omillar kiritiladi.

Ularning asosiylari quyidagilar:

- • urushlar, inqilobiy o'zgarishlar va boshqa siyosiy larzalar;
- • oltin, uran, neft va boshqa qimmatli resurslar yirik konlarining ochilishi;
- • yangi hududlarning ochilishi va u bilan bog'liq ravishda aholi migratsiyasi hamda yer shari aholisi sonining o'zgarib turishi;
- • ishlab chiqarish tarkibini tubdan o'zgartirishga qodir bo'lgan texnologiya, tadqiqotlar va innovatsiyalardagi qudratli o'zgarishlar.

Internal nazariya siklni iqtisodiy tizimning o'ziga xos ichki omillari tug'diradi deb hisoblaydi. Bu omillar quyidagilar:

- • asosiy kapitalning jismoniy xizmat muddati;
- • shaxsiy iste'molning o'zgarishi;
- • ishlab chiqarishni kengaytirish, uni yangilash va yangi ish o'rinlarini vujudga keltirishga yo'naltiriladigan investitsion mablag'lar hajmi;
- • ishlab chiqarish va talab hajmiga ta'sir ko'rsatishga qaratilgan davlatning iqtisodiy siyosati.

2-§. Sikl to'g'risidagi nazariyalar. Iqtisodiy inqirozning iqtisodiy faollikka ta'siri

Sikl to'g'risidagi nazariyalar

→ Kitchin sikli zaxiralar sikli deb nomlanadi. Moliyaviy va tovar zaxiralari harakatida sotish narxlarini tahlil etib qisqa to'linlar (2-4 yil) tadqiq qilinadi.

Juglar sikli (biznes sikli, sanoat sikli, o'rtacha sikl va katta sikl deb ham nomlanadi). Bu sikl Fransiya, Angliya va AQShda foiz stavkalari va narxdagi tebranishlarning asosiy sabablarini tahlil qilish asosida sanoat siklining tabiatini o'rganishga katta hissa qo'shgan K.Juglar (1819-1905 yy.) nomi bilan ataladi.

Kuznes sikli - («qurilish sikli» deb ham nomlanadi). S.Kuznes milliy daromad, iste'mol sarflari va ishlab chiqarish maqsadidagi yalpi investitsiyalarda 20 yillik davrda o'zaro bog'liq tebranishlar mavjud bo'lishini aniqlaydi.

Kondratyev sikli («uzoq to'liqlar» sikli deb ham nomlanadi). Rus olimi N.D Kondratyev Angliya, Fransiya va AqShning 100-150 yildagi rivojlanishida makroiqtisodiy ko'rsatkichlarning o'rtacha darajasini umumlashtirib, bir qator katta sikllarni ajratib ko'rsatadi.

- I-sikl: 1787-1814 y.y. ko'tariluvchi va 1814-1851 y.y. pasayuvchi to'liqin

- II-sikl: 1844-1851y.y. ko'tariluvchi va 1870-1896 y.y. pasayuvchi to'liqin.

- III-sikl: 1896-1920y.y. ko'tariluvchi to'liqin.

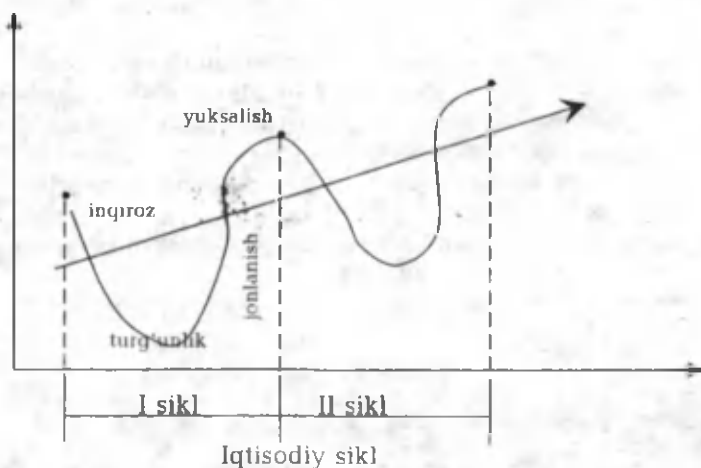
Kondratyev siklining davomiyligi o'rtacha 40-60 yilni tashkil qiladi. Uning asosiy xususiyati texnika taraqqiyoti hamda tarkibiy o'zgarishlarni o'zida aks ettirishidir. Jumladan u birinchi katta siklning yuksalish fazasini Angliyadagi sanoat revolyutsiyasi, ikkinchisini - temir yo'l transportining rivojlanishi, uchinchisini - elektroenergiya, telefon va radioning kashf etilishi, to'rtinchisini - avtomobil sanoatining rivojlanishi bilan bog'laydi.

Hozirgi zamon olimlari beshinchi - siklni elektronika, geninjenerligi va mikroprotessorlar rivojlanishi taqozo qilishini ko'rsatadi.

Iqtisodiy sikl fazalari

Inqiroz	Iqtisodiy faollikning keskin pasayib ketishini anglatadi.
Turg'unlik	Iqtisodiy faollik o'zining eng pastki darajasida turg'un bo'lib qoladi.
Jonlanish	Iqtisodiy faollik turg'unlik holatidan chiqib, asta-sekin o'sish tamoyiliga ega bo'ladi.
Yuksalish	Iqtisodiy faollik inqirozdan oldingi darajadan ham yuqoriga ko'tariladi.

Iqtisodiy faollik

2-chizma. Iqtisodiy sikl va uning fazalari.

Iqtisodiy siklni farqlantiruvchi belgilar

- davomiyligi (qancha vaqt davom etishi)
- intensivligi (iqtisodiy faollikdagi o'zgarishlar jadal-ligi)

Iqtisodiy faollikni tavsiflovchi ko'rsatkichlar*

- ishlab chiqarish xajmi
- bandlilik darajasi
- ishsizlik darajasi
- foiz stavkasi
- valyuta kursi
- pul massasi xajmi

Ishlab chiqarish hajmi haqiqiy va potensial YAMM (YAIM) o'rtasida o'zgaradi. Potensial YAMM (YAIM) - resurslar to'liq band bo'lgandagi ishlab chiqarish hajmini ko'rsatadi. To'liq bandlilik ishlatilayotgan quvvatlar va ishsizlikning tabiiy darajada mavjud bo'lishini ko'zda tutadi.

Iqtisodiy inqirozlar oqibatida ancha yuqori darajada yo'qotishga uchraydigan tarmoqlar va aholi qatlamlari:

- • ishlab chiqarish vositalari (investitsion tovarlar) ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari
- • qurilish (uy-joy va ishlab chiqarish obyektlari qurilishi)
- • uzoq muddat foydalaniladigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlar
- • doimiy, bir xil miqdorda daromad oluvchi iste'molchilar

Iqtisodiy inqiroz oqibatlaridan kamroq yo'qotishga uchraydigan tarmoqlar va aholi qatlamlari.

- • kundalik iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlar va sohalar
- • iqtisodiyotning nisbatan monopoli mavqega ega bo'lgan ishlab chiqaruvchi tarmoqlari
- • miqdori qayd qilinmagan yuqori daromad oluvchilar

* barcha ko'rsatkichlar mutlaq va nisbiy miqdorlarning o'zgarishi orqali aniqlanadi.

3-§. Tarkibiy inqirozlar. Agrar inqirozlar va uning xususiyatlari

Tarkibiy inqirozlarni iqtisodiyotning ayrim tarmoqlari va sohalari rivojlanishidagi chuqur tarkibiy o'zgarishlar hamda nomutanosibliklar keltirib chiqaradi.

Tarkibiy o'zgarishlarning kelib chiqishini taqozo qiluvchi omillar

- Fan texnika taraqqiyoti
- Talab va uning tarkibidagi o'zgarishlar

Iqtisodiy faollikdagi tebranishlar

Mavsumiy yoki vaqtinchalik tebranishlar

Bayramlar arafasida ommaviy xarid qilish chakana savdoda sezilarli tebranishlarni keltirib chiqaradi

Uzoq muddatli tebranishlar

Iqtisodiy faollikning nisbatan uzoq davr davomida (25, 50 yoki 100 yil) o'zgarish tamoyillarini ko'rsatadi

Agrar inqirozlar qishloq xo'jaligida ro'y beradigan iqtisodiy inqirozlardir

Namoyon bo'lish shakllari

- qishloq xo'jalik maxsulotlarining nisbatan ortiqcha ishlab chiqarilishi, uning sotilmay qolgan ancha ko'p zaxiralarning to'planishi
- narxlarning pasayishi, daromadlar va foydaning kamayishi
- fermerlar qarzlarning ortishi, ularning ommaviy ravishda sinishi
- qishloqda ishsizlarning ko'payishi

Agrar inqirozlarning xususiyatlari

- • siklli xarakterga ega bo'lmaydi;
- • sanoat siklidan farq qilib, ancha uzoq davrga cho'zilib ketadi.

Masalan: Birinchi agrar inqiroz XIX asrning 70-yillarida boshlanib, 90-yillarning o'rtalarigacha, ikkinchisi 1920 yildan 2-jaxon urushi boshlangan davrgacha va uchinchi agrar inqiroz 1948 yildan 80-yillargacha davom etgan.

Agrar inqirozlarning cho'zilib ketish sabablari

- • yerga xususiy mulk hukmronligi sharoitida qishloq xo'jaligi • z rivojlanishida sanoatdan ancha orqada qoladi.
- • yer rentasining mavjud bo'lishi va uning o'sib borishi qishloq xo'jalik mahsulotlarini qimmatlashtirib, ularni sotishni qiyinlashtiradi.
- • ko'plab mayda ishlab chiqaruvchilar (dehqonlar) mavjud bo'lib, ular inqiroz davrida ham asosiy hayot kechirish manbai hisoblangan ishlab chiqarishini to'xtata olmaydi.

22-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Iqtisodiy sikl qanday harakatni ifodalaydi?

- a) iqtisodiyotning yopiq doira shaklidagi harakati;
- b) iqtisodiyotning yuqorilab boruvchi chiziq shaklidagi harakati;
- v) milliy iqtisodiyotning bir iqtisodiy inqirozdan ikkinchisi boshlanguncha takrorlanib turadigan harakati;
- g) ishlab chiqarish o'sish sur'atlarining o'zgarishi;
- d) takror ishlab chiqarish bosqichlarining almashinishi.

2. Iqtisodiy sikllar bir-biridan nima bilan farqlanadi?

- a) har xil fazalarga ega bo'lishi bilan;
- b) davomiyligi bo'yicha;
- v) intensivligi bo'yicha;
- g), a) va b) to'g'ri;
- d), b) va v) to'g'ri.

3. Ishlab chiqarishning qisqarishi, ishsizlikning o'sishi, tovar zaxiralarning o'sish, kapitalning pul shaklida ortiqcha jamg'arilishi va korxonalarning ommaviy sinishi iqtisodiy siklining qaysi fazasiga tegishli?

- a) inqiroz;
- b) turg'unlik;

v) jonlanish;

g) yuksalish;

4. Tarkibiy inqirozlarni keltirib chiqaruvchi asosiy sabab nima?

a) ishlab chiqarishning notekis rivojlanishi;

d) barcha fazasiga.

b) xalq xo'jaligi ayrim tarmoqlari va sohalarining rivojlanishidagi chuqur nomutunosibliklar;

v) yalpi talabning o'zgarishi;

g) yalpi taklifning o'zgarishi;

d) ishlab chiqarish va iste'molning moc kelmasligi.

5. Agrar inqirozlarning asosiy xususiyatlari nimalarda namoyon bo'ladi?

a) mahsulotlarning nisbiy ortiqcha ishlab chiqarilishida;

b) narxlarning pasayishi, daromadlari va foydaning kamayishida;

v) siklli xarakterga ega bo'lmaslikda va nisbatan uzoq davr davom etishida;

g) ishsizlikning o'sishida;

d) ishlab chiqarishning qisqarishida.

6. Iqtisodiy sikldan iqtisodiyotning qaysi sohaları ko'proq yo'qotishga uchraydi?

a) qisqa muddatli foydalanilgan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaruvchi tarmoqlari;

b) uzoq muddatli foydalanilgan iste'molchilik tovarlari ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari;

v) investitsion tovar ishlab chiqaruvchi sanoat tarmoqlari;

g), a) va b) to'g'ri;

d), b) va v) to'g'ri.

23-mavzu. Yalpi ishchi kuchi, uning bandligi va ishsizlik

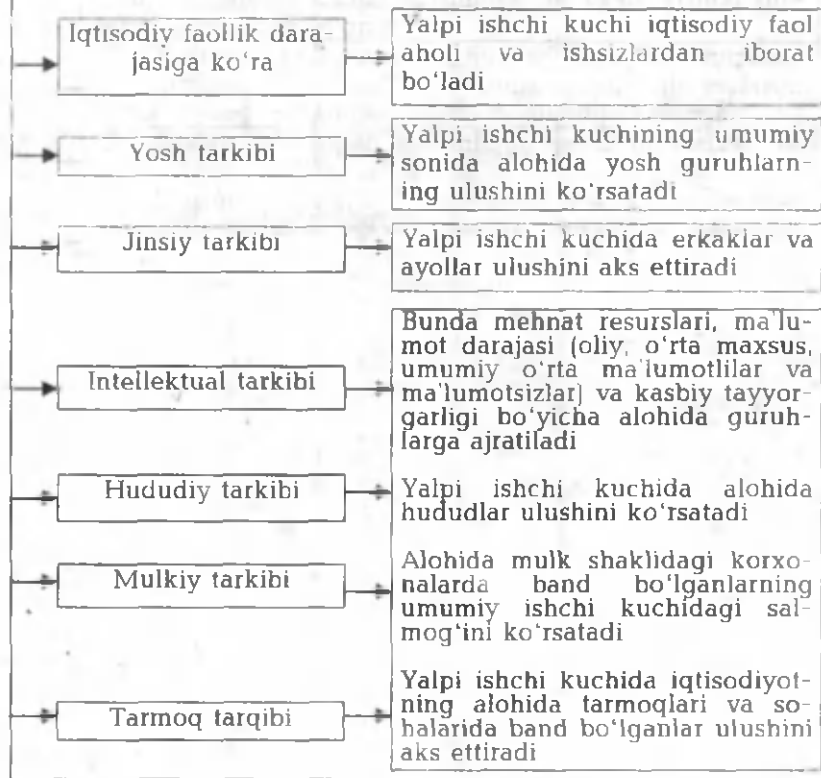
1. Yalpi ishchi kuchi, uning o'lchami va tarkibi

Yalpi ishchi kuchi (YAIK) - bu muayyan davrda jamiyatda mavjud bo'lgan mehnat resurslarining mutlaq miqdoridir.

Mehnat resurslari (MR) mehnatga layoqatli (ML) va mehnatga layoqatli yoshda bo'lmasada (undan kichik yoki katta), lekin ishlayotganlari sonidan iborat, ya'ni¹

$$YAIK = MR = ML + I$$

YALPI ISHCHI KUCHI TARKIBI

¹ Mehnat resurslari sonini aniqlashda mehnatga layoqatli sonidan nogironlar, ruhiy kasallar va maxsus muassasalarda joylashganlar chiqarib tashlanadi.

O'zbekistonda yalpi ishchi kuchining hududlar bo'yicha taqsimlanishi, ming kishi (2004 yil 1 yanvar holatiga)

№	Hududlar	Yalpi ishchi kuchi	Shundan			Ishga joylashishga muhtojlar		
			iqtisodiy faol qismi	nofaol qismi	Iqtisodiy faol qismidan rasmiy sektorda bandlar	jami	ishsizlar	ro'yxatdan o'tinmagan ishga joylashishga layoqatli
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	820,4	641,7	178,6	417,5	57,0	7,3	49,7
2	Andijon	1219,4	955,3	264,1	641,3	33,0	2,5	30,5
3	Buxoro	822,4	649,1	173,3	455,3	23,9	0,9	23
4	Jizzax	523,3	407,7	115,6	236,2	10,7	0,9	9,8
5	Qashqadaryo	1166,3	897,4	268,9	616,5	25,0	1,8	23,2
6	Navoiy	432,7	328,0	104,7	271,1	14,7	2,2	12,5
7	Namangan	1064,5	838,5	226,0	535,4	30,1	1,8	28,3
8	Samarqand	1448,1	1153,8	294,3	766,9	38,2	4,6	33,6
9	Surxondaryo	916,6	721,2	195,4	484,8	27,8	0,9	26,9
10	Sirdaryo	351,0	280,3	70,8	183,3	6,3	1,0	5,3
11	Toshkent	1337,8	1066,4	271,4	714,8	23,3	0,7	22,6
12	Farg'ona	1458,6	1169,0	289,6	813,1	41,0	3,6	37,4
13	Xorazm	741,4	590,8	150,6	403,5	22,7	4,9	17,8
14	Toshkent shahri	1182,1	931,4	250,7	733,9	19,4	3,2	16,2
	Respublika bo'yicha	13484,6	10630,6	2854,0	7273,6	371,1	36,3	336,8

Ishchi kuchining miqdor o'lchami - bu mehnatga layoqatli kishilar bo'lib, ular mehnat resurslari deb yuritiladi.

Mehnat resurslari

I. Mehnatga layoqatli yoshdagilar:

- 16 yoshdan 55 yoshgacha bo'lgan ayollar;

- 16 yoshdan 60 yoshgacha bo'lgan erkaklar,

II. Mehnatga layoqatli yoshdan katta yoshdagi (mehnat nafaqasidagi) ishlovchilar.

III. Balog'at yoshiga etmagan ishlovchi o'smirlar (16 yoshgacha bo'lganlar).

Mehnat resurslari miqdoriga ta'sir qiluvchi omillar:

- aholining tabiiy o'sishi;
- ishchi kuchi migratsiyasi.

Ishchi kuchi migratsiyasini keltirib chiqaruvchi sabablar:

- ish haqi darajasidagi farqlar;
- ishsizlikning mavjud bo'lishi;
- ijtimoiy, tarixiy shart-sharoitlar, milliy an'analar va udumlar.

Ishchi kuchining sifat o'lchamlari uning bilimi, malakasi, mahorati, ko'nikmasi va ish tajribasi kabi ko'rsatkichlarda mujassamlashadi.

2-§. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning hususiyatlari

Ishchi kuchini takror hosil qilish insonning jismoniy va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz kengaytirilgan tarzda tiklab turish, ularning mehnat malakasini, umumiy bilimi, kasbiy tayyorgarlik darajasini yangilab va o'stirib borish hamda ishchi avlodini tayyorlash kabilarni o'z ichiga oladigan jarayondir.

Keng ma'noda ishchi kuchini takror hosil qilish quyidagilarni ham anglatadi:

- • aholining tabiiy harakati, ya'ni tabiiy o'sishning umumiy shart-sharoitlarini yaratish;
- • xodimlarni ishlab chiqarishga jalb qilish va bo'shatish;
- • mehnat resurslarini tarmoqlar, sohalar va hududlar o'rtasida taqsimlash hamda qayta taqsimlash;
- • aholining ijtimoiy, ma'naviy va madaniy ehtiyojlarini qondirib borish;
- • ishchi kuchining to'liq va samarali bandligini ta'minlash.

Aholining tabiiy o'sishini belgilab beruvchi omillar:

- mamlakatning industrial taraqqiyoti va urbanizatsiya darajasi;
- ijtimoiy muhit va iqtisodiy shart-sharoitlar;
- madaniy-maishiy turmush an'analari;
- milliy, tarixiy va demografik omillar.

O'zbekistonda aholining tabiiy harakati (1000 kishi hisobiga)

Ko'rsatkichlar	Yillar							
	1991	1995	1997	1999	2000	2001	2002	2003
Tug'ulish	34,5	29,8	26	22,3	20,5	20,4	20,9	19,8
O'lish	6,2	6,4	5,9	5,3	5,5	5,3	5,4	5,3
Tabiiy o'sish	28,3	23,4	20,1	17,0	16,0	15,1	15,5	14,5

Ish bilan to'la bandlik mehnatga layoqatli bo'lgan va ishlashni xohlagan barcha kishilarning ish bilan ta'minlashini anglatadi. Shuningdek, ish bilan to'la bandlik bir tomondan iqtisodiyotda ishsizlikning tabiiy darajasi mavjud bo'lishini inkor etmaydi, boshqa tomondan, bu mehnatga layoqatli barcha kishilarning umumlashgan ishlab chiqarishga jalb etilishi zarurligini bildirmaydi

Ish bilan samarali bandlik, xodimlarning o'z mehnati natijalaridan to'liq iqtisodiy manfaatdorligining ta'minlanishi zarurligini anglatadi. Bu o'z navbatida mehnat resurslarining oqilona band qilinishini va ulardan foydalanishning intensiv turiga tayanishni taqozo qiladi.

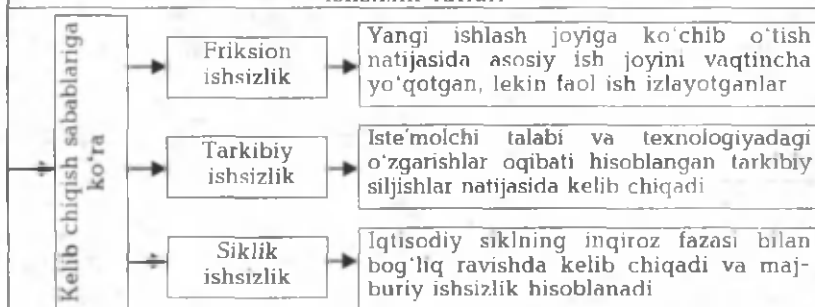
3-§. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash

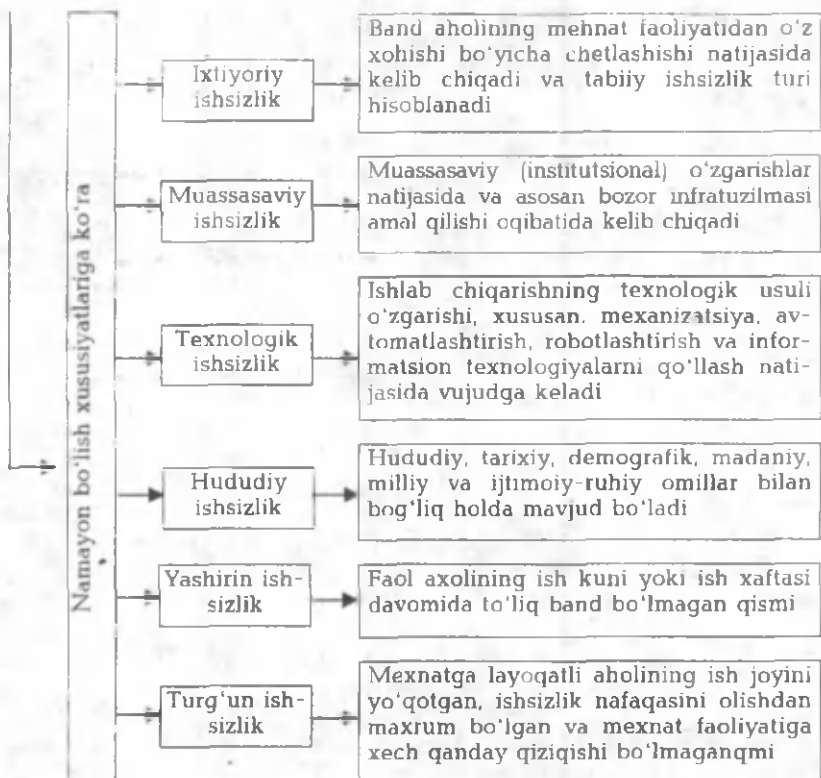
Ishsizlar - bu mehnatga layoqatli bo'lib, ishlashni xohlagan, lekin ish bilan ta'minlanmaganlardir.

Ishsizlikning kelib chiqish sababi

Ishchi kuchi (mehnat)ning aniq bozorida ishchi kuchi taklifining unga bo'lgan talabdan ortib ketishi va buning natijasida iqtisodiy faol aholi bir qismining ish bilan ta'minlanmasligidir.

Ishsizlik turlari

Ishsizlikning tabiiy yoki muqarrar darajasi	=	Friktsion ishsizlar	+	Tarkibiy ishsizlar
---	---	---------------------	---	--------------------

Ishsizlik darajasi ishsizlar sonining ishchi kuchi umumiy sonidagi foizdagi nisbatidir

$$Ishsizlik\ darajasi = \frac{Ishsizlik\ soni}{Ishchi\ kuchi\ soni} \times 100$$

To'liq bandlilik ishsizlikning tabiiy darajada mavjud bo'lishini ko'zda tutishi sababli, ishsizlar soni siklik ishsizlarga teng bo'ladi

Ishchi kuchi soni

Ishlovchilar
Va ishsizlar soni

+ Faol ish izlovchilar
yoki ishsizlar

O'zbekistonda ishsizlik darajasi, 1995-2003 yillar

№	Ko'rsatkichlar	Yillar									
		1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002	2003	
1	Ishsizlar soni (ming kishi)	31,0	33,9	35,4	40,1	45,2	42,0	37,4	34,8	32,2	
2	Ishsizlik darajasi	0,4	0,4	0,4	0,5	0,5	0,4	0,4	0,4	0,3	

4-§. Ishsizlikning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari. O'zbekistonda bandlik muammosi

Ishsizlikning iqtisodiy oqibati - bu ishsizlikning tabiiy darajasidan yuqori bo'lishi natijasida jamiyat tomonidan «yo'qotilgan» yoki ishlab chiqarilmagan mahsulotdir.

Ishlab chiqarilmagan
(«yo'qotilgan maxsulot»)

Potensial YAYAM
(YAIM)

Haqiqiy YAYAM
(YAIM)

Amerikalik iqtisodchi A.Ouken ishsizlik darajasi va YAMM hajmining orqada qolishi o'rtasidagi nisbatni matematik ifodalab bergan.

Ouken qonuniga ko'ra ishsizlikning haqiqiy darajasi uning tabiiy darajasidan 1%ga yuqori bo'lsa, YAMM (YAIM)ning orqada qolishi 2,5 foizni tashkil qiladi.

Boshqacha aytqanda, 1:2,5; 2:5; 3:7,5 va h.k.

Ishsizlik tabiiy darajasidan past bo'lganda haqiqiy YAMM (YAIM) hajmi uning potensial hajmidan ortib ketishi mumkin.

Buning asosiy sabablari:

- qo'shimcha smenalarni joriy qilish;
- kapital uskunalardan me'yorida belgilangan vaqtdan ortiqcha foydalanish;
- ish vaqtidan ortiqcha ishlash;
- o'rindoshlik ishlarda band bo'lish.

Ishsizlikning ijtimoiy oqibatlari:

- kasb malakasi va mahorati yo'qolib borishi;
- psixik - ruhiy zo'riqishning kuchayishi;
- jinoyatchilikning o'sishi va ijtimoiy hamda siyosiy tartibsizliklarning ortishi;
- oilaviy muhitning yomonlashuvi va ajralishlarning ko'payishi.

O'zbekistonda ish bilan bandlikni ta'minlash va uning tarkibini takomillashtirish yo'llari:

→	I. Keng faoliyat turlari, shuningdek, yakka tartibdagi tadbirkorlikni kengaytirish uchun sharoit yaratish.
→	II. Xizmat sohasini rivojlantirish, aholiga ko'rsatiladigan ijtimoiy-maishiy xizmat va qurilish bo'yicha xizmat turlarini ancha kengaytirish.
→	III. Qishloqda keng tarmoqli ijtimoiy va ishlab chiqarish infratuzilmasini yaratish, shu orqali yangi ish joylarini ochish, yangi ishlab chiqarishlarni vujudga keltirish.
→	IV. Ishdan bo'shagan xodimlarni qayta tayyorlash va qayta o'qitishni tashkil etishni tubdan o'zgartirish.
→	V. Vaqtincha ishga joylashtirish imkoni bo'lmagan mehnatga yaroqli aholini davlat tomonidan ishonchli ravishda ijtimoiy himoyalash.

23-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI**1. Ishchi kuchini takror hosil qilish quyidagilardan qaysi birini o'z ichiga qamrab oladi?**

- a) xodimlarning jismoniy kuchlari va aqliy qobiliyatlarini uzluksiz tiklab turish;
- b) xodimlarning mehnat malakasini oshirib borish;
- v) xodimlarning umumiy bilim va kasbiy darajasini o'stirib borish;
- g) xodimlarni xalq xo'jalik tarmoqlari va sohalari o'rtasida taqsimlash va qayta taqsimlash;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

1. To'liq bandlilik-qanday ma'noda tushuniladi?

- a) ishsizlikning mutlaq mavjud bo'lmasligi;
- b) friksion ishliksizning mavjud bo'lishi;
- v) sikklik ishsizlikning mavjud bo'lishi;
- g) tarkibiy ishsizlikning mavjud bo'lishi;
- d) ishsizlikning tabiiy darajasining mavjud bo'lishi.

3. Ishchi kuchi 6,7 mln. kishini, ishsizlar 0,5 mln kishini tashkil qilsa, ishsizlik darajasi necha foizga teng bo'ladi?

- a) 7,2%;
- b) 6,5 %;
- v) 7.5 %;
- g) 8,0 %;
- A) 8,5 %.

4. Ishsizlikning tabiiy darajasi 5%ni, haqiqiy darajasi 8,5%ni tashkil qilsa, Ouken qonuni bo'yicha YAMM ning orqada qoqishi necha foizni tashkil etadi?

- a) 7,55 %;
- 6) 8,75 %;
- v) 9,65 %;
- g) 6,55 %;
- A) 7,0 %.

5. Agar 2000 yil nominal YAMM 330 mlrd. so'mni, ishsizlikning rabiiy darajadan ortiqligi tufayli YAMMning orqada qolishi 8,75%ni tashkil qilsa, iqtisodiyot qancha mahsulot yo'qotgan bo'ladi?

- a) 30 mlrd. so'mlik;
- b) 25 mlrd. so'mlik;
- v) 27 mlrd. so'mlik;
- g) 29 mlrd. so'mlik;
- d) 31 mlrd. so'mlik.

6. Quyidagi sanab o'tilgan iqtisodiy maqsadlarning qaysi biri aniq miqdoriy o'lchovga ega:

- a) iqtisodiy kafolat;
- b) to'liq bandlilik;
- v) iqtisodiy erkinlik;
- g) daromadlarni ijtimoiy adolatli taqsimlash;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

7. Mehnatga bo'lgan talab quyidagilarga bog'liq:

- a) bandlik darajasiga;
- b) mahsulotning taklifiga;
- v) ishlab chiqarish vositalarining hajmiga;
- g) mehnatga layoqatli bo'lganlar soniga;
- d) aniq mehnat turi unumdorligiga.

8. To'liq bandlilik sharoitida siklik ishsizlik darajasi qanday miqdorga teng?

- a) 0 ga teng;
- b) 1 % dan kam;
- v) tabiiy ishsizlikdan 2,5 % ga ko'p;
- g) 1 % dan ko'p;
- d) to'g'ri javob yo'q.

9. Ouken qonuniga binoan, ishsizlik darajasi tabiiy darajadan 2% ga oshganda, yalpi ichki mahsulotning hajmi necha foizga kamayadi?

- a) 2 % ga;
- b) 3 % ga;
- v) 4 % ga;
- g) 5 % ga;
- d) 7 % ga.

10. Universitetni bitirgan, ish qidirayotgan talaba ishsizlikning qanday turiga kiradi?

- a) friksion ishsizlikka;
- b) tabiiy ishsizlikka;
- v) tarkibiy ishsizlikka;
- g) siklik ishsizlikka;
- d) mutlaq ishsizlikka.

11. To'liq bandlilik sharoitida tabiiy ishsizlik nimada namoyon bo'ladi?

- a) siklli ishsizlikda;
- b) friksion ishsizlikda;
- v) ishsizlik «O»ga teng bo'lganda;
- g) tarkibiy ishsizlikda;
- d) friksion va tarkibiy ishsizlikda.

12. Ishsizlikning qaysi turi tabiiy ishsizlik hisoblanmaydi?

- a) friksion ishsizlik;
- b) siklik ishsizlik;
- v) friksion va tarkibiy ishsizlik;
- g) tarkibiy ishsizlik;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

24-mavzu. Moliya tizimi va moliyaviy siyosat

1-§. Moliyaning mohiyati va vazifalari

Moliya - bu pul mablag'larining harakatini, ya'ni turli darajada pul fondlarining shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi jarayonini ifodalaydi.

Moliyaviy munosabatlar - bu pul mablag'larining harakati bilan bog'liq ravishda vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlardir.

Moliyaviy munosabatlar ko'p qirrali bo'lib, pul mablag'larining harakatida turli daraja va shakllarda ishtirok etuvchi iqtisodiyotning barcha subyektlari o'rtasidagi munosabatlarni o'z ichiga oladi. Bular:

- • davlat bilan turli mulkchilikka asoslangan korxonalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- • davlat bilan aholining turli qatlamlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- • korxonalar bilan korxonalar o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- • korxonalar bilan uning xodimlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar;
- • davlat bilan ijtimoiy, jamoat va xayriya tashkilotlari o'rtasidagi moliyaviy munosabatlar.

Moliyaning asosiy belgilari:

- • pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar shaklida ifodalanadi;
- • ekvivalent ayirboshlashsiz va qaytarilishsiz taqsimlanadi;
- • YAMM (YAIM, milliy daromad)ni omilli daromadlar va maxsus fondlarga taqsimlaydi hamda qayta taqsimlaydi.

Moliyaning vazifalari:

- • **Moliyaviy ta'minlash.** Bunda moliya takror ishlab chiqarishni, iqtisodiy jarayonlarni va tadbirlarni moliyaviy resurslar bilan ta'minlaydi.
- • **Taqsimlash.** Bu vazifa orqali moliya milliy daromadning bir qismini soliqlar, renta, boj

to'lovlari, aksizlar va boshqa yig'inlar shaklida birlamchi taqsimlayda hamda ijtimoiy-madaniy ehtiyojlar, daromadlar darajasini ushlab turish, mudofaa, boshqarish, atrof-muhitni muhofaza qilish maqsadlari uchun qayta taqsimlaydi.

- • **Rag'batlantirish.** Bunda moliya iqtisodiy faolligni soliq imtiyozlari, subsidiya, dotatsiya va subvensiyalar yordamida rag'batlantiradi.
- • **Nazorat qilish.** Bu vazifa moliyaviy resurslardan foydalanish va moliyaviy intizomga rioya qilish moliyaviy muassasalar nazorati ostida bo'lishini anglatadi.
- • **Ijtimoiy himoya.** Moliyaning bu vazifasi jamiyat a'zolarining yordamga muhtoj qatlamlarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlashga qaratiladi.

2-§. Moliya tizimi. Davlat byudjeti va uning tuzilishi

Moliya tizimi – bu moliyaviy munosabatlar va ularga xizmat qiluvchi maxsus moliyaviy muassasalardir.

Moliya tizimining tarkibi:

- • moliyaviy munosabatlar;
- • moliyaviy muassasalar;
- • moliyani ro'yobga chiqaruvchi mexanizmlar;
- • moliya siyosatini amalga oshirishga xizmat qiluvchi iqtisodiy dastaklar va vositalar.

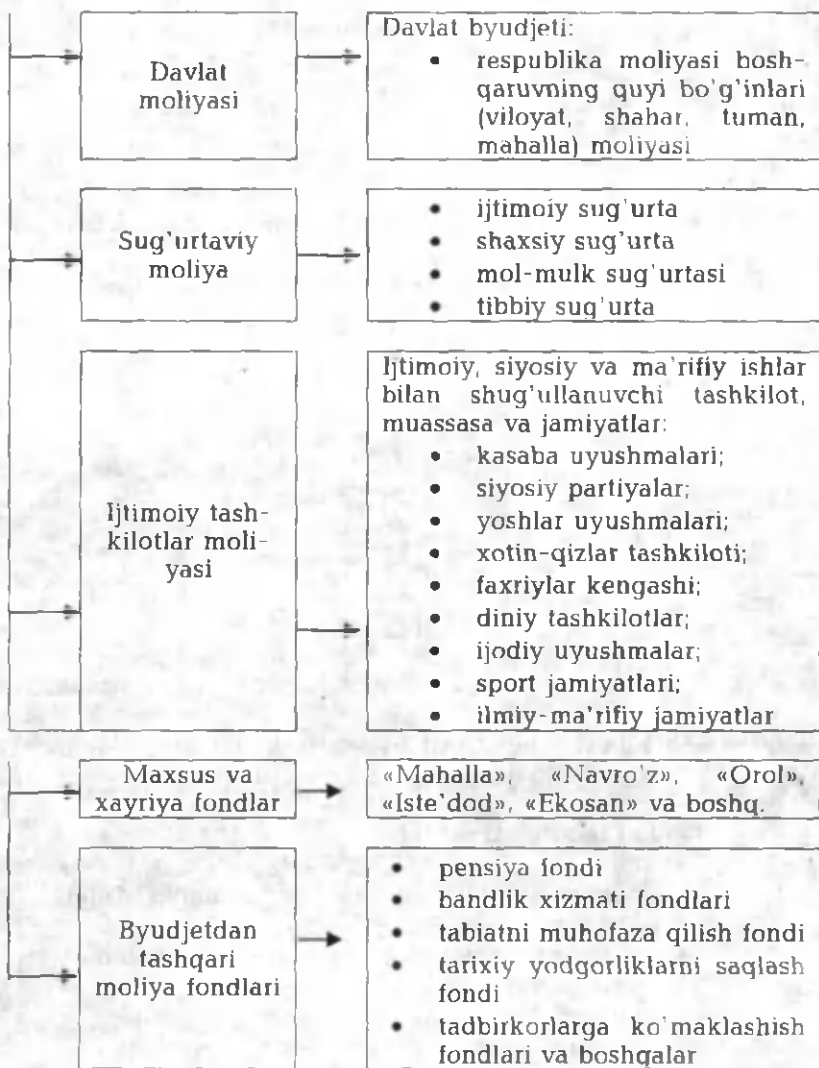
Jamiyat moliya tizimining bo'q'inlari

Korxonalar moliyasi

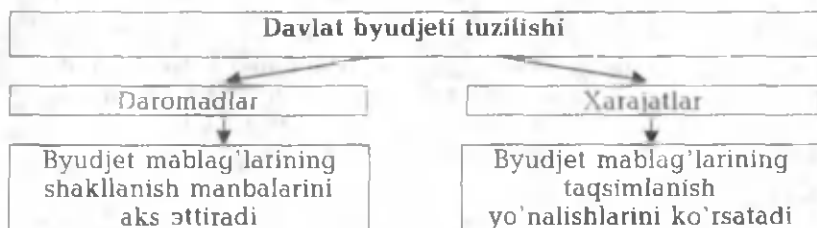
Turli mulkchilikka asoslangan korxonalar, firmalar, tashkilot va muassasalar moliyasi

Tarmoqlar moliyasi

Tarmoq xususiyatiga ega bo'lgan birlashma va uyushmalar (kompaniya, konsern, korporatsiya, qo'mita va h.k.) moliyasi

Davlat byudjeti - bu pul mablag'larining asosiy markazlashgan fondi bo'lib, davlat xarajatlari va ularni moliyaviy qoplash manbalarining yillik rejası sifatida chiqadi.

O'zbekiston Respublikasi davlat byudjetining tuzilishi
(foiz hisobida)

Daromadlar	Jamiga nisbatan	YAIMga nisbatan	Xarajetlar	Jamiga nisbatan	YAIMga nisbatan
	2000 y	2000 y		2000 y	2000 y
Daromadlar-jami	100,0	28,5	Xarajetlar-jami	100,0	19,6
Sbu jumladan:			Sbu jumladan:		
• to'g'ri soliqlar	26,3	7,5	• ijtimoiy sohasiga	35,1	10,4
• egri soliqlar	45,4	13,0	• ijtimoiy bilmoyaga	7,7	2,3
• resurs uchun to'lovlar va mol-mulk solig'i	10,0	2,8	• iqtisodiyotga	9,1	2,7
• ijtimoiy infratuzilma rivojlanishiga soliqlar	1,0	0,3	• markazlashgan investitsiyalar	20,1	6,0
• boshqa soliqlar va daromadlar	17,2	4,9	• davlat boshqaruvi	2,3	0,7
			• boshqa xarajetlar	25,7	7,6

Byudjet taqchilligi - bu davlat byudjeti xarajatlarining uning daromadlaridan ortiqchaligidir.

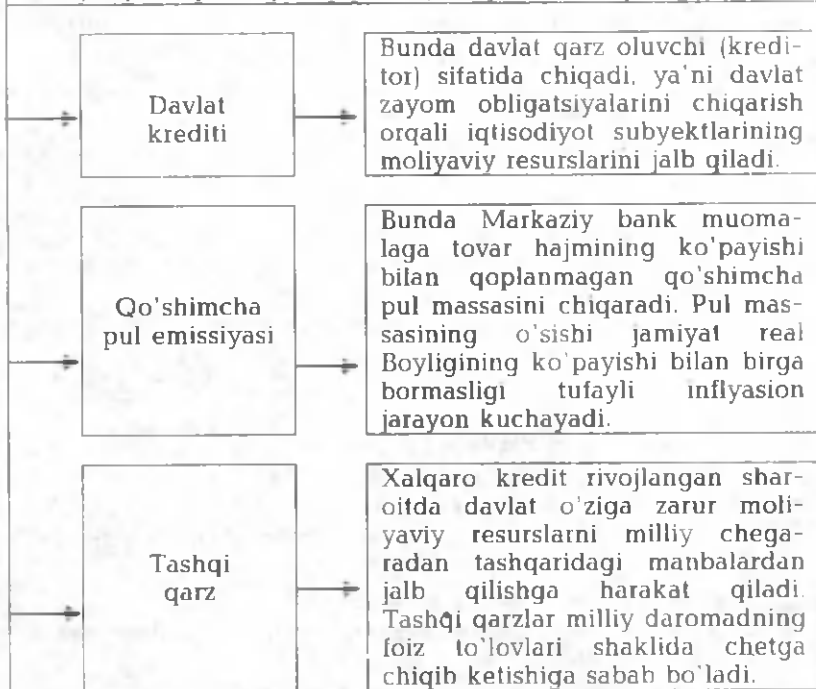
Byudjet taqchilligi sabablari:

- davlatning iamiyat hayotidagi rolining o'sib borishi, uning iqtisodiy va ijtimoiy vazifalari kengayishi;
- milliy va jahon bozori kon'yukturalaridagi davriy tebranishlar;
- iqtisodiy inqirozlar;
- davlatning iqtisodiy siyosatidagi o'zgarishlar.

Byudjet taqchilligining aniqlanishi

- • taqchillikning mutlaq miqdorida
- • taqchillikning YAIM miqdoriga nisbiy o'lchamida

Byudjet taqchilligini qoplash (moliyalashtirish) manbalari

Davlat qarz majburiyatlarini to'lash vaqtini kechiktirish usullari:

- • qisqa muddatli majburiyatlarini, o'rta va uzoq muddatli zayomlarga almashtirish;
- • qisqa muddatli majburiyatlarini ancha yuqori foiz bo'yicha yangi, uzoq muddatli zayomlar chiqarish hisobiga sotib olish.

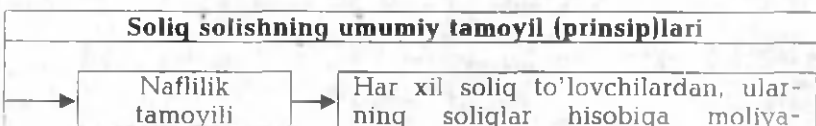
3-§. Soliqlar, uning vazifalari va belgilanish tamoyillari

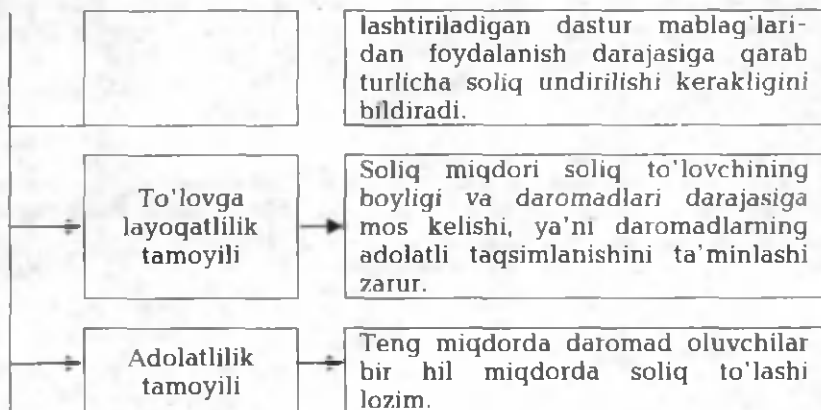
Soliqlar – moliyaning tarkibiy qismi bo'lib, jamiyatda vujudga keltirilgan sof daromad bir qismining byudjetga jalb qilinish shaklidir. Boshqacha aytganda, **soliqlar** - bu jismoniy va huquqiy shaxslar daromadlarining bir qismini qonuniy ravishda, belgilangan miqdor va muddatlarda, byudjet fondlarini tashkil qilish maqsadida davlat ihtiyoriga olinishidir.

Soliqlarning vazifalari:	
→	• taqsimlash vazifasi - milliy daromadni taqsimlash va qayta taqsimlash orqali amalga oshiriladi;
→	• fiskal vazifasi - davlat xarajatlarini moliyalashtirishda ko'rinadi;
→	• ijtimoiy vazifasi - ijtimoiy tanglikni yumshatishga qaratiladi;
→	• tartibga solish vazifasi - iqtisodiyotni va iqtisodiy faollikni tartibga solishda namoyon bo'ladi;
→	• rag'batlantirish - iqtisodiy faoliyat va uning natijalaridan manfaatdorlikni ta'minlashda ko'rinadi (soliq imtiyozlari orqali).

Davlat sarflari va shunga mos ravishda soliqlik tushumlari mutlaq hajmining o'sishini taqozo qiluvchi omillar.	
→	• Aholi sonining o'sishi.
→	• Urbanizatsiya va ijtimoiy soha xizmatlari sifatiga talabning ortishi.
→	• Atrof-muhitning ifloslanishi.
→	• Daromadlar tengsizligini qisqartirish dasturlarini amalga oshirish talabi.
→	• Boshqarish, mudofaa va davlat xavfsizligini ta'minlash xarajatlari hajmining o'sishi.

Soliq yordamida tartibga solishning umumiy qoidalari:	
→	• Soliqlardan yagona umumdavlat siyosatini amalga oshirish vositasi sifatida foydalanish.
→	• Soliqlik undirishning majburiylik (manbalaridan qat'i nazar, barcha daromadlardan).
→	• Soliqlik stavkasining rag'batlantiruvchilik rolini ta'minlash (samarali ishlovchi hamda xo'jalik yuritishning ilg'or shakllarini qo'llagan korxonalar uchun).
→	• Moliyaviy nazorat (soliqlik to'lash bo'yicha majburiyatlar ustidan)ni amalga oshirish.

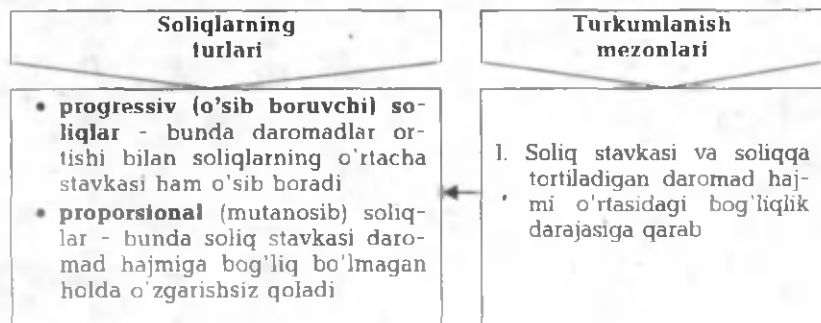

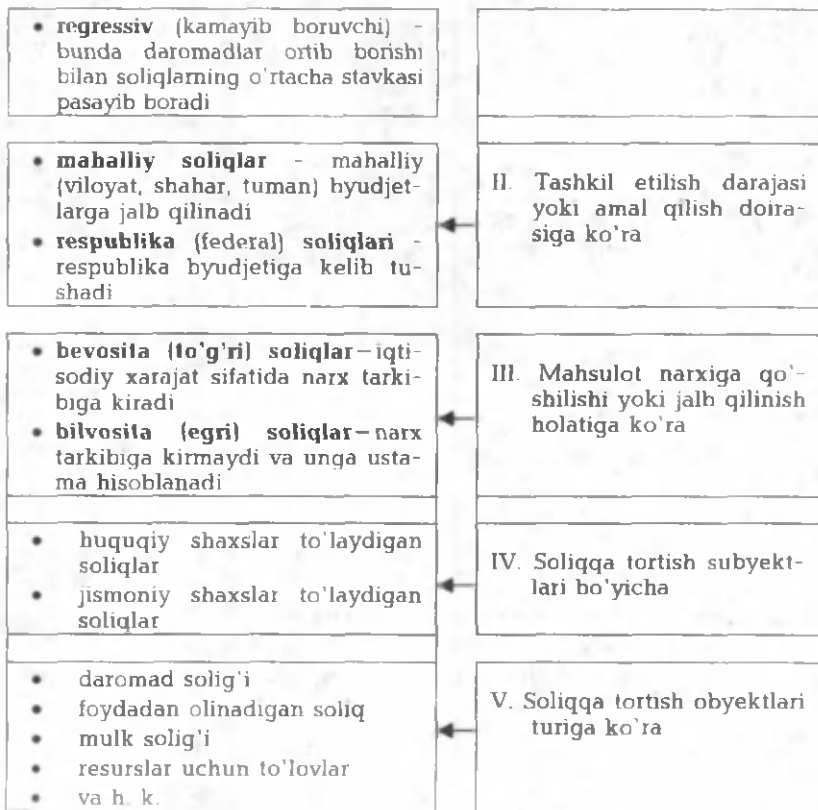

Soliq imtiyozlari:	
→	• Daromadlarning soliq olinmaydigan eng kam darajasini belgilash.
→	• Soliq to'lashdan subyektlarning alohida guruhlarini ozod qilish.
→	• Soliq stavkalarini pasaytirish.
→	• Soliq krediti (soliq olish muddatini kechiktirish yoki soliq summasini ma'lum miqdorga kamaytirish).
→	• Soliq olinadigan summadan chegirma qilish.

4-§. Soliq tizimi va turlari. Loffer egri chizig'i

Soliq tizimi - bu belgilangan soliqlar, ularning tashkil qilinish shakli va usullari hamda davlatning soliq siyosatini amalga oshiruvchi muassasaviy tuzilmalardir.

Soliq stavkasi (R') - bu olinadigan soliq summasining (R) soliq solinadigan daromad miqdoriga (D) nisbatining foizdagi ifodasi.

$$R' = \frac{R}{D} \cdot 100$$

O'zbekistonda daromad solig'i stavkasi va uning davlat byudjeti daromadidagi salmog'ining o'zgarishi

№/t	Yillar	Soliq stavkasi %	Davlat byudjeti daromadidagi salmog'i, (%)	
			mlrd. so'm	%da
1	1996	37	40,4	24,8
2	1997	36	62,9	21,8
3	1998	35	80,0	20,0
4	1999	33	89,8	15,4

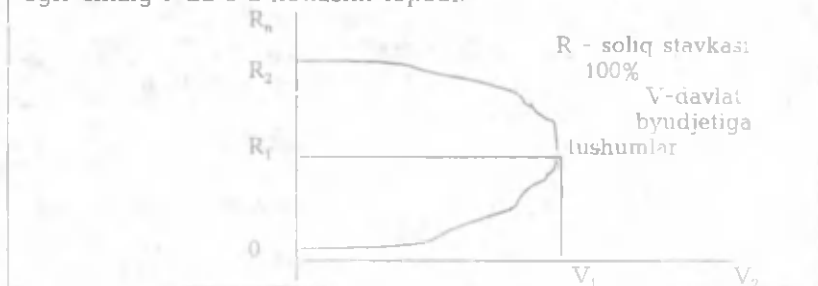
5	2000	31	87,6	13,5
6	2001	26	120,7	10,5
7	2002	24	164,7	9,3
8	2003	20	***	***
9	2004	18	***	***

Respublikada jismoniy shaxslarga daromad (ish haqi, mukofot va boshqa soliq solinadigan daromadlar) solig'i stavkasini belgilash tartibi

Jami daromad hajmi	Soliq stavkasi, %
4 minimal ish haqi hajmigacha ($4 \times 5430 = 21\ 720$ so'mgacha)	13,0
4 minimal ish haqidan (+1 so'm) 8 minimal ish haqigacha (21721 so'mdan 43440 so'mgacha)	23,0
8 minimal ish haqidan ortiq (+1 so'm) daromaddan (43 441 so'm va undan ortiq summadan)	33,0

To'g'ri soliqlar	Egri soliqlar
<ul style="list-style-type: none"> • daromad (foyda) solig'i • resurslarga soliq • mulk solig'i 	<ul style="list-style-type: none"> • qo'shilgan qiymat solig'i • aksizlar • boj to'lovi

Davlat byudjeti daromadlari va soliq stavkasi o'rtasidagi bog'liqlikni birinchi bo'lib amerikalik iqtisodchi A.Loffer asoslab bergan. Uning mulohazalariga ko'ra, korporatsiyalar daromadiga soliq stavkasini haddan tashqari oshirish, ularning kapital qo'yilmalariga bo'lgan rag'batini susaytiradi, fan-texnika taraqqiyotini va iqtisodiy o'sishni sekinlashtiradi hamda bular oxir-oqibatda davlat byudjetiga tushumlarni kamaytiradi. Aksincha soliq stavkalarini pasaytirish jamg'armalar, investitsiyalar va bandlikning ortishi orqali soliq undiriladigan daromad hajmining o'sishini ta'minlaydi. Bu bog'liqlik «Loffer egri chizig'i»da o'z ifodasini topadi.

5-§. Sug'urta va uning moliya tizimida tutgan o'rni

Sug'urta iqtisodiy kategoriya sifatida mol-mulk, kapital, mehnat va hayotni kutilmagan hodisalardan kafolatlash maqsadida sug'urtalovchi (sug'urta kompaniyasi) va sug'urta qildiruvchi o'rtasida ma'lum to'lovlar, ya'ni sug'urta badallari evaziga maxsus pul fondlarini tashkil etish jarayonini ifodalaydi.

Sug'urta munosabatlari kutilmagan tarzda ro'y beradigan turli yo'qotishlarning o'rni qoplash maqsadida pul fondlarini tashkil etish, taqsimlash va ishlatish yuzasidan kelib chiqadigan iqtisodiy munosabatlardir.

Sug'urtaning o'ziga xos xususiyatlari:

→	• sug'urta faqat moddiy hamda boshqa zararlarni qoplash uchun zarur bo'lgan daromadlarni taqsimlash va jamg'arish bilan bog'liq munosabatlardan iborat bo'ladi;
→	• sug'urtalash moliyaviy (pul) resurslarning qayta taqsimlanishini taqozo qilib qo'yadi;
→	• sug'urtalash sug'urta fondlarini faqat uning ishtirokchilari o'rtasida taqsimlash va ishlatilishini anqlatadi;
→	• sug'urta keltirilgan zararni qoplash uchun zarur mablag'larni hududiy birliklar, sug'urtalashning alohida toifalari va ma'lum davr oralig'ida qayta taqsimlanishini ko'zda tutadi;
→	• sug'urta fondiga jalb qilingan to'lovlar belgilangan vaqt davomida qaytarilishi zarur.

Sug'urtaning vazifalari:

→	• kutilmagan hodisalardan keltirilgan moddiy zararlarni moliyaviy qoplash vazifasi ;
→	• kutilmagan hodisalarning oqibatlarini oldindan ogohlantirish vazifasi ;
→	• sug'urtalash maqsadidagi pul mablag'larini jamg'arish vazifasi ;
→	• sug'urta fondlarini tashkil qilish va ularning ishlatilishi ustidan nazorat qilish vazifasi ;
→	• sug'urta fondi mablag'lari hisobiga aholini ijtimoiy himoyalash vazifasi .

Sug'urta turlari

I. Sug'urtalash tarziga ko'ra:

- • **majburiy sug'urta** - bunga ijtimoiy sug'urta, mulkiy sug'urta (ayrim mulk turlari bo'yicha) va aholi mol-mulki (turar joylari, chorva hayvonlari) sug'urtasini kiritish mumkin;
- • **ixtiyoriy sug'urta** - bunda kishilarning sog'lig'i, hayoti va turli xil mol-mulklar sug'urtalanadi.

II. Sug'urtalanadigan xavf-xatar toifasiga ko'ra:

- • yong'in va boshqa tabiiy ofatlardan sug'urtalash (mol-mulklarni);
- • qurg'oqchilik va boshqa tabiiy xavf-xatarlardan sug'urtalash (qishloq xo'jalik ekinlarini);
- • o'g'rilik, avariya va boshqa favqulodda holatlardan sug'urtalash (asosan transport vositalarini);
- • turli xil epidemiyalar (o'lat va boshq.)dan sug'urtalash (chorva mollarini).

III. Sug'urtalanadigan obyekt turiga ko'ra:

- • mol-mulk sug'urtasi;
- • ijtimoiy sug'urta;
- • hayot sug'urtasi va h.k.

IV. Sug'urtalanadigan faoliyat yoki xatti-harakat turiga ko'ra:

- • tijorat xatari sug'urtasi;
- • tadbirkorlik sug'urtasi;
- • kredit xatari sug'urtasi;
- • ma'suliyat sug'urtasi;
- • birja va valyuta xatari sug'urtasi.

O'zbekistonda sug'urta munosabatlarini tartibga soladigan me'yoriy (qonuniy) hujjatlar:

- • «Sug'urta to'g'risida»gi Qonun (1993 y.)
- • «Sug'urta faoliyati to'g'risida»gi Qonun (2002 y.).

6-§. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda davlatning moliya siyosati va uning asosiy yo'nalishlari

Bozor iqtisodiyotiga o'tishda **davlatning moliya siyosati** tarkibiy va mulkiy islohotlarni amalga oshirish jarayonida byudjet taqchilligini cheklash hamda shu orqali iqtisodiyotni barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishga erishishga qaratiladi.

Davlatning moliya siyosatini amalga oshirish vositalari

→	• Hisob (qayta moliyalashtirish) stavkalari.
→	• Tijorat banklarining Markaziy bankdagi zaxiralari minimal (eng kam) hajmi.
→	• Davlatning qimmatli qog'ozlar bozoridagi operatsiyalari.

Moliya siyosatini amalga oshirish usullari

→	• Soliqlar, uning turlari, soliq stavkalari.
→	• Byudjet xarajatlari va uning sarflanish yo'nalishlari.
→	• Davlat kreditlari va investitsiyalari.
→	• Davlat subsidiyalari va dotatsiyalari.
→	• Tashqi ta'rifli va ta'rifsiz usullari.
→	• Jadallashgan amartizasiya ajratmalari.
→	• Davlatning maqsadli iqtisodiy dasturlari.

Moliya siyosatini amalga oshirishning asosiy yo'nalishlari

I. Iqtisodiyotda soliq yukini kamaytirish:

→	• korxonalar daromad solig'i stavkasini pasaytirish;
→	• jismoniy shaxslar daromadiga soliqning eng yuqori darajasini pasaytirish;
→	• byudjet tashkilotlariga soliq solishni yanada takomillashtirish.

II. Byudjet mablag'larini samarali taqsimlash:

→	• ijtimoiy sohani etarlicha mablag' bilan ta'minlash;
→	• davlat investitsiyalarini moliyaviy ta'minlash;
→	• davlatning uzoq muddatli maqsadli dasturlarini o'z vaqtida moliyalashtirish;

	<ul style="list-style-type: none"> → • xususiy sektorni moliyalashtirishda byudjetdan tashqari manbalarning rolini oshirish.
→	<p>III. Byudjet - soliq tizimida muhim muassasaviy o'zgarishlarni amalga oshirish:</p> <ul style="list-style-type: none"> → • mahalliy byudjetlarning o'rni va rolini mustahkamlash; → • ijtimoiy to'lovlarni amalga oshirishda o'z-o'zini boshqarish organlari rolini oshirish; → • byudjet sohasini boshqarish usulini takomillashtirish; → • buxgalteriya hisobining xalqaro andozalarini joriy qilish.
→	<p>IV. Soliqqa tortish mexanizmini takomillashtirish:</p> <ul style="list-style-type: none"> → • ishlab chiqaruvchilar narxining keskin o'sib ketishining oldini olish; → • barcha soliq to'lovchilarni bir xil tartibda soliqqa tortishga shart-sharoit yaratish; → • boshqaruv xarajatlarining asoslanmagan holda o'sishining oldini olish; → • o'rnatilmagan texnik jihozlar, mud-datida tugallanmagan qurilish va mol-mulk bahosi hisobidan soliqqa tortish bazasini kengaytirish; → • soliqlarning moddiy va tabiiy resurslardan tejamkorlik asosida foydalanishni rag'batlantirishni ta'minlash; → • mahalliy byudjetlarni takomillashtirishda mahalliy soliqlar va yig'inlar ahamiyatini oshirish.

24-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Moliyaviy munosabatlarning mohiyatini quyidigilardan qayci biri to'laroq ifodalaydi?

- a) pul mablag'larining shakllanishi bilan bog'liq munosabatlar;
- b) pul mablag'larini taqsimlanishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlar;
- v) pul mablag'larining ishlatilishi bilan bog'liq munosabatlar;

g) pulning harakati, ya'ni uning shakllanishi, taqsimlanishi va ishlatilishi jarayonida vujudga keladigan munosabatlar;

d) yuqoridagilarning barchasi.

2. Moliyaviy munosabatlarning subyektlari.

a) barcha turdagi korxonalar;

b) aholi keng qatlami;

v) davlat tashkilotlari va muassasalari;

g) chet ellik jismoniy va huquqiy shaxslar;

d) yuqoridagilarning barchasi.

3. Budjet taqchilligi qachon vujudga keladi?

a) daromadlar va xarajatlar qismi teng bo'lganda;

b) daromadlar xarajatlar qismidan ortiq bo'lganda;

v) daromadlar xarajatlar qismidan kam bo'lganda;

g) sof eksport ijobiy bo'lganda;

d) yuqoridagi barcha hollarda.

4. Quyidagi hollardan qaysi biri regressiv soliqlarni ifodalaydi?

a) soliqlarning o'rtacha stavkasi daromadlar ortishi bilan o'sib borsa;

b) daromadlar o'sib borishi bilan soliqlarning o'rtacha stavkasi pasayib borsa;

v) soliqlarning o'rtacha stavkasi daromad darajasiga bog'liq bo'lmagan o'zgarishsiz qolsa;

g) soliqlarning o'rtacha stavkasi daromadlarning adolatli taqsimlanishini taqozo qilganda;

d) soliqlarning o'rtacha stavkasi daromadlar o'sishini rag'batlantirish vazifasini ta'minlaganda.

5. Soliqlarning to'g'ri va egri soliqlarga bo'linishi asosida nima yotadi?

a) ularning amal qilish doirasi;

b) tovarlar narxiga qo'shilish xarakteri;

v) iqtisodiy mazmuni;

g) byudjetga jalb qilinish usuli;

d) soliq stavkalarining darajasi.

6. Davlat byudjet siyosatining asosiy dastagi bo'lib nima xizmat qiladi?

a) soliq stavkalari;

b) hisob stavkalari;

v) ayirboshlash kurslari;

g) jadallashgan amortizatsiya ajratmalari;

d) barcha javoblar to'g'ri.

7. Byudjet taqchilligini bartaraf qilishga erishish uchun:

a) davlatning daromadlari uning xarajatariga teng bo'lishi kerak;

b) yalpi taklif, yalpi talabga teng bo'lishi kerak;

- v) pulning taklil qilish sur'atlari bilan inflyatsiyaning o'sish sura'atlri mos kelishi kerak;
- g) investitsiya hajmi iste'molning hajmidan yuqori bo'lishi kerak;
- d) mavjud iqtisodiy resurslar to'liq band qilingan bo'lishi kerak.

8. Moliya bu:

- a) muomaladagi pulning massasi;
- b) pul resurslarining harakati, ya'ni ularning to'planishi va takror ishlab chiqarishni amalga oshirishga sarflanishi;
- v) aholi qo'lida mavjud bo'lgan pul mablag'lari;
- g) tijorat banklardagi pul mablag'lari;
- d) markaziy bankda mavjud bo'lgan pul mablag'lari.

9. Davlat byudjetining taqchilligi nima?

- a) pul emissiyasi;
- b) muomalada pulning yetishmasligi;
- v) soliq darajasining yuqoriligi;
- g) xarajatlarning daromadga nisbatan ko'pligi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

10. Davlatning xarajatlar va soliqlar bilan bog'liq bo'lgan siyosati qanday nomlanadi?

- a) pulning hajmiga asoslangan siyosat;
- b) monetar siyosat;
- v) fiksial siyosat;
- g) daromadlarning taqsimlash bilan bog'liq bo'lgan siyosat;
- d) iqtisodiy siyosat;

11. Moliya bozori obykti nima?

- a) aksiya;
- b) pul;
- v) veksel;
- g) pul va qimmatbaho qog'ozlar
- d) chek.

12. Makroiqtisodiy barqarorlikka erishishning asosiy yo'nalishdan qaysisi bevosita «sog'lom» byudjetni shakllantirishga qaratilgan?

- a) davlat byudjeti kamomadini yo'l qo'yilgan eng kam darajada cheklashga qaratilgan qat'iy moliyaviy siyosatni o'tkazish;
- b) soliq siyosatini takomillashtirish;
- v) davlat byudjeti daromadining katta qismini mahalliy byudjetlarga berish;
- g) korxonalar moliyaviy intizomini mustahkamlash;
- d) pulning qadrsizlanishini izchillik bilan kamaytirish.

25-mavzu. Pul muomalasi

1-§. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pul tizimi

Pul muomalasi – bu tovarlar aylanishi, notovar holatidagi bitimlar va hisoblarga xizmat qiluvchi naqd pullar va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar (kredit pullar) harakati

Naqd pullar

- bank biletlari
- metall tanqalar (pul belgilari)

Kredit pullar (naqd pulsiz hisoblar)

- cheklar
- kredit kartochkalari
- veksellar
- akkreditivlar
- to'lov talabnomalari va h.k.

Pul muomalasi qonuni muomala uchun zarur pul miqdorini aniqlash va unga muvofiq muomalaga pul chiqarishni taqozo qiladi.

Muomala uchun zarur pul miqdori tovarlar bahosi summasini pul birligining aylanishi tezligiga bo'lish yo'li bilan aniqlanadi.

Muomala uchun zarur pul miqdorini (PM) aniqlash usullari

Klassik usul

$$PM = \frac{\sum TB + \sum MKT - \sum KCT + \sum BBKB}{AT}$$

$\sum TB$ -ayrqboshlanadigan tovarlar bahosi
 $\sum MKT$ -qarzga sotilib muddati kelgan tovarlar summasi
 $\sum KCT$ -qarzga sotilgan tovarlar summasi
 $\sum BBKB$ -bir-birini qoplovchi bitmlar summasi
 AT -pul birligining aylanish summasi

Hozirgi zamon garb usuli

«A. Fisherning ayrqboshlash tenglamasiga» asoslanadi
 $QP = MV$

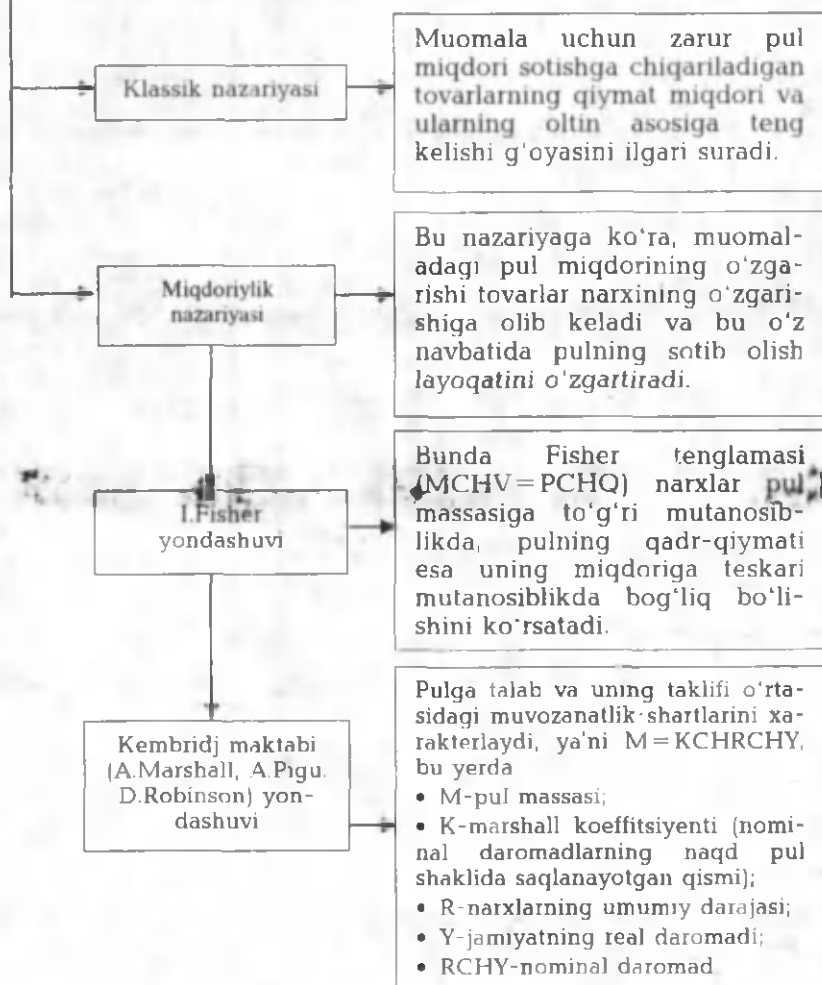
$$M = \frac{QP}{V}$$

Q -ayrqboshlanadigan tovarlar miqdori
 P -tovarlar narxi
 M -muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdori
 V -pulning aylanish tezligi

Muomala uchun zarur bo'lgan pul miqdorini belgilovchi omillar.

- Muayyan davrda (bir yilda) sotilishi kutilayotgan tovarlar miqdori;
- Tovarlar va xizmatlar narxlari;
- Pul birligining aylanish tezligi;
- Kredit munosabatlarining rivojlanqanlik darajasi.

Pul muomalasi to'g'risidagi nazariyalar

Pul tizimi – bu mamlakatda mavjud pul birligi muomalasining tashkil qilish tartibi, usullari va unga xizmat qiluvchi kredit muassasalaridir.

Pul tizimining tarkibiy qismlari

- Pul birligi (dollar, marka, yen, rubl, so'm va h.k.).
- Pul turlari (bank biletleri, tanga, chaqalar).
- Pul emissiya qilish tarkibi.
- Muomaladagi pul massasini tartibga soluvchi davlat muassasalari.
- Naqd pulsiz hisob-kitobni amalga oshirish tartibi.
- Milliy valyutani chet el valyutasiga almashtirish tartibi

2-§. Pul bozori. Pul taklifi va pulga bo'lgan talab

Pul bozori – moliyaviy bozorning tarkibiy qismi bo'lib, unda pul va unga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar harakati ularga bo'lgan talab va taklif ta'sirida uyg'unlashtiriladi.

Pul bozori turlari:

- Davlat qisqa muddatli obligatsiyalari (DQMO) bozori.
- Kredit resurslari bozori.
- Banklararo depozitlar bozori.

Pul taklifi, muomalada mavjud bo'lgan pul miqdorini (massasini) ifodalaydi, Uni aniqlash uchun pul agregatlari (Mo Mn) yoki tarkibiy qismlari tushunchasidan foydalaniladi.

O'zbekistonda umumiy pul miqdorini hisoblash uchun qo'llaniladigan **pul agregatlari**.

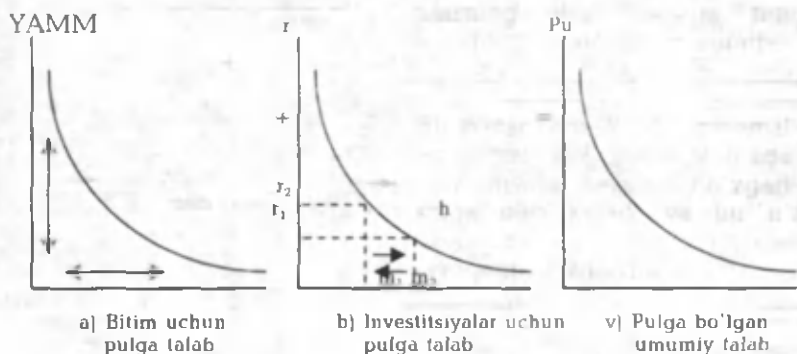
- M0 = naqd pullar.
- M1 = M0 + hisob varaqalaridagi pul qoldiqlari + mahalliy byudjet mablag'lari + byudjet, jamoat va boshqa tashkilot mablag'lari.
- M2 = M1 + banklardagi muddatli omonatlar.
- M3 = M2 + chiqarilgan sertifikatlar + aniq maqsadli zayom obligatsiyalari + davlat zayom obligatsiyalari + xazina majburiyatlari.

M3, ya'ni barcha pul agregatlari summasi mamlakatdagi umumiy pul taklifini tashkil qiladi.

Pulga talab - bu ayirboshlash bitimlari va investitsion maqsadlar uchun pulga bo'lgan talab summasidir.

Bitim uchun - ya'ni ayirboshlash vositasi sifatidagi pulga talab miqdoran nominal YAMMga to'g'ri mutanosiblikda o'zgaradi.

Investitsion maqsadlar uchun - pulga talab miqdoran foizning real stavkasiga teskari mutanosiblikda o'zgaradi.

3-chizma. Pulga talab

3-§. Inflyatsiya, uning turlari va kelib chiqish sabablari

Inflyatsiya (lotincha inflatio-shishirilgan) tushunchasi birinchi marta Shimoliy Amerikada 1861-1865 yillardagi fuqarolar urushi davrida ishlatilgan va muomaladagi qog'oz pullarning ko'payib ketishini anglatgan.

Iqtisodiy adabiyotlarda bu tushuncha XIX asrda, birinchi jahon urushidan keyin keng qo'llanila boshlagan.

Inflyatsiya - bu pul aylanish kanallarining ortiqcha pul massasi bilan to'lib ketishi oqibatida narxlar o'rtacha (umumiy) darajasining ko'tarilib borishini va natijada milliy pul birligining qadrsizlanishini anglatadi.

Inflyatsiya namoyon bo'ladi:

- tovar (xizmat)larning mavjud taklifiga nisbatan muomaladagi naqd pullar yoki moliyaviy aktivlar hajmining had-dan tashqari ortib ketishida;
- pulning sotib olish layoqatining pasayib borishida;
- narxlarning uzoq muddatli umumiy o'sishida.

Deflyatsiya - inflyatsiyaga qarama-qarshi jarayonni, ya'ni narxlarning umumiy darajasining pasayib borishini bildiradi.

Inflyatsiya davrida milliy pul birligi quyidagilarga nisbatan qadrsizlanadi.

- **Tovar (xizmat)larga**
- **oltin va boshqa qimmatbaho metallarga.**
- **baqaror chet el valyutalariga**

Inflyatsiya sur'ati narx indeksi (R_i) yordamida aniqlanadi.

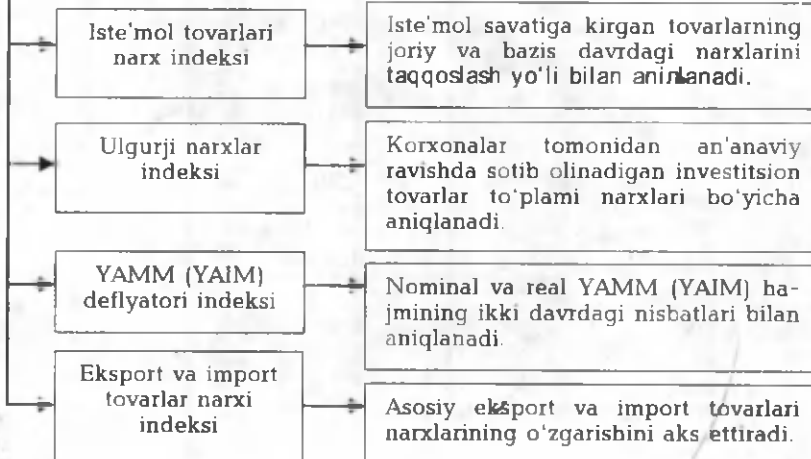
Narx indeksi - bu joriy davrdagi narxlarning (R_j) bazis davrdagi narxlarga (R_b) nisbatidir.

$$P_i = \frac{P_{\text{жк}} - P_6}{P_6} \cdot 100$$

Agar 2002 yil narxlarning o'sish sur'ati 113.6 va 2003 yilda 118.3 teng bo'lsa, bunda inflyatsiya sur'ati 4.1 foizni

(= $\frac{118,3 - 113,6}{113,6} \cdot 100$) tashkil qiladi.

Narx indeksi turlari

Narx indekslari

Laspeyres indeksi. Unda o'zgaraydigan tovarlar to'plami uchun narxlarning o'sish sur'ati aniqlanadi.

$$I_r = (P_{tx}Q_t) / (P_{bx}Q_b)$$

R_t - joriy yildagi narxlar;

P_b - bazis davrdagi narxlar;

Q_t va Q_b - joriy va bazis davrda ishlab chiqarilgan mahsulotlar hajmi.

Kamchiligi: ancha qimmat tovarlarni arzonroq tovarlar bilan almashtirish imkoniyatini hisobga olmaydi.

Paashe indeksi. Unda narxlar indeksi tovarlarning bir-birining o'rnini bosish imkoniyatini hisobga olib aniqlanadi.

$$I_p = (P_{tx}Q_t) / (P_{bx}Q_t)$$

Kamchiligi: farovonlik darajasining pasayishida ro'y beradigan o'zgarishlarni aks ettirmaydi.

Fisher indeksi. Unda yuqoridagi har ikkala formulaning kamchiliklari bartaraf qilinadi.

$$I_f = I_p I_r$$

Inflyatsiya sur'ati (P) ko'rsatkichi;

$$n = (I_t - I_{t-1}) \times 100$$

bu erda, I_t - bazis davrdagi narx indeksi; I_{t-1} - bazis va joriy davrlardagi narx indeksidagi farq. Bir qator makroiqtisodiy ko'rsatkichlarni hisoblashda foydalaniladi.

Inflyatsiyaning kelib chiqish sabablari

→ Markaziy bankning pul massasini ko'paytirishga qaratilgan siyosati;

→ davlat byudjeti xarajatlarining daromadlaridan oshib ketishi;

→ iqtisodiyotning milliyashtirilishi;

→ bozorning holati, unda raqobat mexanizmining amal qilish darajasi;

→ davlatning oshirilgan soliq solishga qaratilgan siyosati;

→ ishlab chiqarish xarajatlarining ortib borishi (mahsulot birligiga);

→ talabning nisbatan ortiqchaligi;

→ iqtisodiyotning «ochiqligi» darajasi.

Infliatsiya turlari:

I. Narxlarning o'sish sur'atiga ko'ra

- me'yoridagi inflyatsiya (yiliga 3-5%);
- o'rmalab boruvchi inflyatsiya (yiliga 29-200%);
- giperinflyatsiya (oyiga 50% va undan ortiq).

II. Kelib chiqish sabablariga qarab

- taklif yoki xarajatlar inflyatsiyasi;
- talab inflyatsiyasi;
- kutish inflyatsiyasi.

III. Namoyon bo'lish darajasiga ko'ra

- oshkora inflyatsiya;
- yashirin inflyatsiya.

IV. Bashorat qilinishiga ko'ra

- kutilayotgan inflyatsiya;
- kutilmagan inflyatsiya.

V. Qamrov doirasi bo'yicha

- bir mamlakat miqyosidagi inflyatsiya;
- jahon xo'jaligi doirasidagi inflyatsiya.

VI. Asosiy ko'pchilik tovarlarga narxlarning o'sish sur'atidagi farqlarga ko'ra

- muvozanatlashgan, (balanslashgan) inflyatsiya;
- muvozanatlashmagan, (balanslashmagan) inflyatsiya.

Pigu effekti. Bu ingliz iqtisodchisi Artur Pigu (1877-1959y) nomi bilan bog'liq. Unga ko'ra me'yorida amal qiladigan bozor iqtisodiyoti sharoitida inflyatsiyaning kutilishi aholi tomonidan narxlarning o'sishiga qisqa vaqtda ro'y beradigan holat deb qaralishiga va oqibatda narxlar pasayguncha ularning pul sarflarining kamayishiga sabab bo'ladi. Bu o'z navbatida talabni kamaytiradi va oxiri oqibatida narxlar pasayishi kuzatiladi.

4-§. Inflyatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatlari. Davlatning inflyatsiyaga qarshi tadbirlari

Inflyatsiyaning iqtisodiy oqibatlari

- Aholining o'rtacha turmush darajasi pasayadi.
- Qayd qilingan (doimiy) daromad oluvchilar real daromadi kamayadi.
- Pul jamg'armalari qadrsizlanadi va pulga tenglashtirilgan moliyaviy aktivlar real qiymati pasayadi.
- Iqtisodiyotning turli tarmoqlari o'rtasidagi nomutanosiblik kuchayadi.
- Investitsion tovarlar va uzoq muddat foydalaniладigan iste'mol tovarlari ishlab chiqaruvchi korxonalar iqtisodiy ahvoli og'irlashadi.
- Investitsiyalar foizining real stavkasi va foizli daromadlar kamayadi.
- Bo'sh pul mablag'larining ishlab chiqarish sohasidan muomala sohasiga oqimi kuchayadi.
- Byudjet daromadlari qadrsizlanadi va byudjet taqchilligi kuchayadi.
- Davlatning ichki va tashqi qarzlari miqdori o'sib boradi.
- Barter ayirboshlash o'z o'rniga ega bo'ladi.

Inflyatsiyadan yutqazmaydigan yoki undan naf ko'radigan gatlamlar

- tovarlar, xomashyo, fond birjasida va valyuta bozorlarida vositachilik qiluvchilar;
- qarz olgan jismoniy va huquqiy shaxslar;
- pulni o'z vaqtida ko'chmas mulk, qimmatbaho va noyob buyumlar hamda barqaror chet el valyutalariga almashtirganlar;
- davlat tuzilmasida va bozorda monopol mavqeiga ega bo'lganlar.

→ kundalik zaruriy iste'mol tovarlarini ishlab chiqaruvchlar.

Davlatning inflyatsiyaga qarshi siyosati, inflyatsiyaning ijtimoiy-iqtisodiy oqibatlarini yumshatish, ya'ni inflyatsiya ustidan nazorat o'rnatish va narxlar o'sishini nisbatan past darajada ushlab turishga qaratiladi.

Davlatning inflyatsiyani jilovlashga qaratilgan uzoq muddatli (strategik) chora-tadbirlari

I. Ishlab chiqarishni rag'batlantirishga qaratilgan tadbirlar

- foydaga imtiyozli soliqlar belgilash;
- ishlab chiqarish maqsadlariga imtiyozli kreditlar berish;
- yangi ish boshlagan korxonalariga subsidiyalar berish;
- tashqi savdo (eksport-import)ga imtiyozlar berish;
- samarali antimonopol tadbirlarni amalga oshirish.

II. Byudjet taqchilligini kamaytirishga qaratilgan tadbirlar

- byudjet daromadlarini ko'paytirish (soliq bazasini kengaytirish orqali);
- byudjet xarajatlarini kamaytirib borish;
- investitsion jarayonlarga davlatning aralashuvini nisbatan cheklash, asoslanmagan subsidiya hamda dotatsiyalarni kamaytirish va h.k.
- fan texnika taraqqiyotini, iqtisodiyotdagi ijobiy tarkibiy o'zgarishlarni qo'llab-quvvatlash.

III. Pul massasini tartibga solishga qaratilgan tadbirlar

- pul daromadlarining o'sishini cheklash yoki to'xtatib qo'yish;
- pul emissiyasini cheklash;
- davlat kreditlarini qat'iy chegaralash;
- banklararo kredit resurslarining auksionlarini kengaytirish;
- davlatning oltin va valyuta zaxiralarini ko'paytirish;
- korxonalarni xususiy lashtirish jarayonini kengaytirish va h.k.

IV. Tashqi omillarning ta'sirini kamaytirishga qaratilgan tadbirlar

Davlatning inflyatsiyani jilovlashga qaratilgan qisqa muddatli tadbirlari.

- qo'shimcha turdagi mahsulot ishlab chiqaruvchi va xizmatlar ko'rsatuvchi korxonalariga imtiyozlar berish;
- iste'mol tovarlari importini kengaytirish;
- yangi xususiy korxonalar aksiyalarini sotishni rag'batlantirish;
- muddatli omonatlarga yuqori foiz stavkalarini belgilash;
- ichki bozor raqobatbardosh bo'lgan sharoitda milliy valyuta kursini oshirish;
- davlat oltin va valyuta zaxiralaridan qisman inflyatsiyani jilovlashda foydalanish.

Surunkali giperinflyatsiya sharoitida inflyatsiyani yumshatishga qaratilgan majburiy tadbir - bu pul islohotlarini o'tkazish hisoblanadi.

Pul islohatlarining turlari

Nullifikatsiya

Inflyatsiya sur'ati juda yuqori darajada bo'lganda qo'llanilib, bunda qadrsizlangan pul o'rniga muomalaga yangi pul birliklari chiqariladi.
Bu tadbir 1797 yilda Fransiyada qo'llanilib, muomalaga qog'oz pullar o'rniga real pullar, ya'ni qimmatbaho metallardan ishlangan tangalar chiqarilgan.

Devalvatsiya

Bunda eksportni rag'batlantirish, importni cheklash va to'lov muvozanatini yaxshilash maqsadida nisbiy valyuta kursi rasmiy ravishda pasaytiriladi.
Masalan, 1986 yil AQShda dollarning Yaponiya yeniga nisbatan kursi 2 barobar pasaytirilgan.

Denominatsiya

Bunda eski pul birliklari ma'lum bir nisbatda yangi pul birliklari bilan almashtiriladi. Denominatsiya 1961 yil sobiq SSSRda (10:1 nisbatda), 1994 yil O'zbekistonda (so'm-kuponga 1000:1 nisbatda) va 1998 yil Rossiyada (1000:1 nisbatda) qo'llanilgan.

25-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Pul tizimining tarkibiga quyidagilardan qaysi biri kiradi?

- a) milliy pul birligi;
- b) qog'oz va kredit pullar hamda tanga-chaqalar;
- v) pul chiqarish tizimi;
- g) pul muomalasini tartibga soluvchi davlat muassasalari;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

2. Qaysi nazariya pulga maxsus tovar sifatida qaraydi?

- a) pulning metallistik nazariyasi;
- b) pulning nominalistik nazariyasi;
- v) pulning miqdoriy nazariyasi;
- g) pulning mehnat nazariyasi;
- d) yuqoridagi barcha nazariyalar.

3. Naqd pul muomalasi nima bilan ta'minlanadi?

- a) cheklar;
- b) bank biletlari va metall tangalar;
- v) kredit kartochkalari;
- g) veksellar va akkreditivlar;
- d) to'lov talabnomalari.

4. Quyidagilardan qaysi biri muomala uchun ko'proq pul miqdorini taqozo qiladi?

- a) pul birligi aylanish tezligining ortishi;
- b) sotilish lozim bo'lgan tovarlar miqdorining ko'payishi;
- v) barter ayirboshlash hissasining ortishi;
- g) bir-birini qoplaydigan to'lovlarning ortishi;
- d) nasiyaga sotiladigan tovarlar miqdorining o'sishi.

5. Iqtisodiy siklning qaysi fazalari inflyatsion jarayon bilan birga boradi?

- a) inqiroz;
- b) depressiya;
- v) jonlanish, yuksalish;
- g), a) va b) to'g'ri;
- d), b) va v) to'g'ri.

6. Ictemolchilik tovarlariga narx indeksi 1999 y. - 113,6; 2000 y. - 118,8ga teng bo'lsa inflyatsiya sur'ati necha foizni tashkil qiladi?

- a) 5,3 %;
- b) 4,6 %;
- v) 4,1 %;
- g) 4,8 %;
- A) 5,1 %.

7. Inflyatsiyadan aholi va daromad oluvchilarning qaysi guruhi yutadi?

- a) jamg'armaga ega bo'lganlar;

- b) o'zgarmas daromad oluvchilar;
- v) nafaqa hisobiga yashovchilar;
- g) qayd qilinmagan daromad oluvchilar;
- d) qayd qilingan renta oluvchi er egalari.

8. Iqtisodiyotning pulga bo'lgan talabini nima belgilab beradi?

- a) nominal YAMM hajmi;
- b) foiz stavkasi;
- v) real YAMM hajmi;
- g), a) va b) to'g'ri;
- d), b) va v) to'g'ri.

9. Respublikamizda naqd pul taklifini nima belgilab beradi?

- a) Mo pul agregati;
- b) M1 pul agregati;
- v) M2 pul agregati;
- g) M3 pul agregati;
- d) barcha pul agregatlari.

10. Quyidagi hollardan qaysi birida pulning taklifi ko'payadi?

- a) tovar va xizmatlarni davlat tomonidan sotib olish hajmi ko'paysa;
- b) Markaziy bank aholidan davlat obligatsiyalarini sotib olsa;
- v) aholi xususiy kompaniyalar obligatsiyalarini sotib olsa;
- g) korporatsiya o'z aksiyalarini aholiga sotsa;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

11. Tovarlar hajmiga nisbatan pul miqdorining muomalada ko'payishi qanday oqibatlariga olib kelishi mumkin?

- a) ishlab chiqarish hajmi o'sadi, narx-navo o'zgarmaydi;
- b) ishlab chiqarish hajmi o'sadi, narx-navo pasayadi;
- v) narx-navo o'sadi, ishlab chiqarish hajmi o'smaydi;
- g) ishlab chiqarish va narx-navo birgalikda mutanosib o'sadi;
- d) yuqoridagi barcha holatlarga olib keladi.

12. Pul taklif o'sadi-agarda:

- a) davlat tomonidan chiqarilgan obligatsiyalar qayta sotilsa;
- b) xususiy kompaniyalar aholiga obligatsiyalarni sotsa;
- v) Markaziy bank aholidan davlat obligatsiyalarini sotib olsa;
- g) aholi xususiy kompaniyalarning obligatsiyalarini sotib olsa;
- d) yuqoridagi barcha hollarda.

13. Aholining qaysi qatlamiga inflyatsiya nisbatan ko'proq zarar keltiradi?

- a) tadbirkorlarga;
- b) mulk egalariiga;
- v) aksiya egalariiga;
- g) ish boshqaruvchilarga;
- d) pensionerlarga.

14. Kutilmagan inflyatsiyadan kim nisbatan eng ko'p zarar ko'radi?

- a) ishbay ish haqi oluvchilar;
- b) pul jamg'armalariga ega bo'lmaganlar;
- v) qarzdorlar;
- g) kambag'al va qashshoqlar;
- d) qarz beruvchilar.

15. Inflyatsiyaning ijtimoiy oqibatlari qanday belgilarda namoyon bo'ladi?

- a) milliy daromadning qayta taqsimlanishi natijasida nominal ish haqining darajasi, baholar darajasidan orqada qola boshlaydi;
- b) jamg'arish darajasi pasayadi;
- v) ishsizlik ko'payadi;
- g) soliqlar tushumi kamayadi;
- d) real ish haqi darajasi ortadi.

16. Pul bozorida muvozanatlik nimaga bog'liq?

- a) muomalaga chiqarilgan pul miqdoriga;
- b) muomalaga chiqarilgan tovarlar miqdoriga;
- v) tovarlarga bo'lgan talab va taklif nisbatiga;
- g) pulga bo'lgan talab bilan taklif o'rtasidagi nisbatga;
- d) moliya bozorining rivojlanganlik darajasiga.

17. Ssuda foizi nazariyasiga ko'ra pulga bo'lgan umumiy talabni nima aniqlaydi?

- a) muomala (bitim) uchun pulga talab;
- b) investitsiyalar (aktivlar) tomonidan pulga talab;
- v) sof eksport hajmi;
- g) a va b to'g'ri;
- d) b va v to'g'ri.

18. Milliy pul-so'mning barqarorligini ta'minlashga qaratilgan chora-tadbirlarini aniqlang?

- a) ichki bozorni mumkin qadar tezroq iste'mol mollari bilan to'ldirish;
- b) etarli valyuta zaxirasini vujudga keltirish;
- v) pulni qadrlash, tejab-tergab sarflash;
- g) inflyatsiyaga qarshi puxta o'ylagan siyosat o'tkazish;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

26-mavzu. Kredit va bank tizimi

1-§. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari

Kredit (lotincha credit - ishonch degan ma'noni anglatadi) juda qadim zamonlarda vujudga kelgan bo'lib, dastlab mulkdorlar tomonidan natural (g'alla, chorva va boshqa) keyin pul (sudxo'rlik kapitali) shaklida qarz berilishini anqlatgan.

Kredit - bu iqtisodiyot bo'g'inlarida bo'sh turgan pul mablag'larining ssuda fondi shaklida to'planishi va ularning takror ishlab chiqarish ehtiyojlari uchun ma'lum muddatga, haq to'lash va qaytarilishlik sharti bilan yo'naltirilish jarayonini ifodalaydi.

Ssuda fondi pul shaklidagi kapital deyilsa, uning harakati kreditning mazmunini belgilab beradi.

Kredit munosabatlarning zarurligi

Iqtisodiyotda resurslar, tovarlar va daromadlar doiraviy aylanishida, bir tomondan pul mablag'lariga talab sezilsa, boshqa tomondan vaqtincha bo'sh kredit resurslari paydo bo'ladi. Bu va takror ishlab chiqarish jarayonining uzluksizligini ta'minlash talabi kredit munosabatlarini zarur qilib qo'yadi.

Kredit
Subyekt-
lari

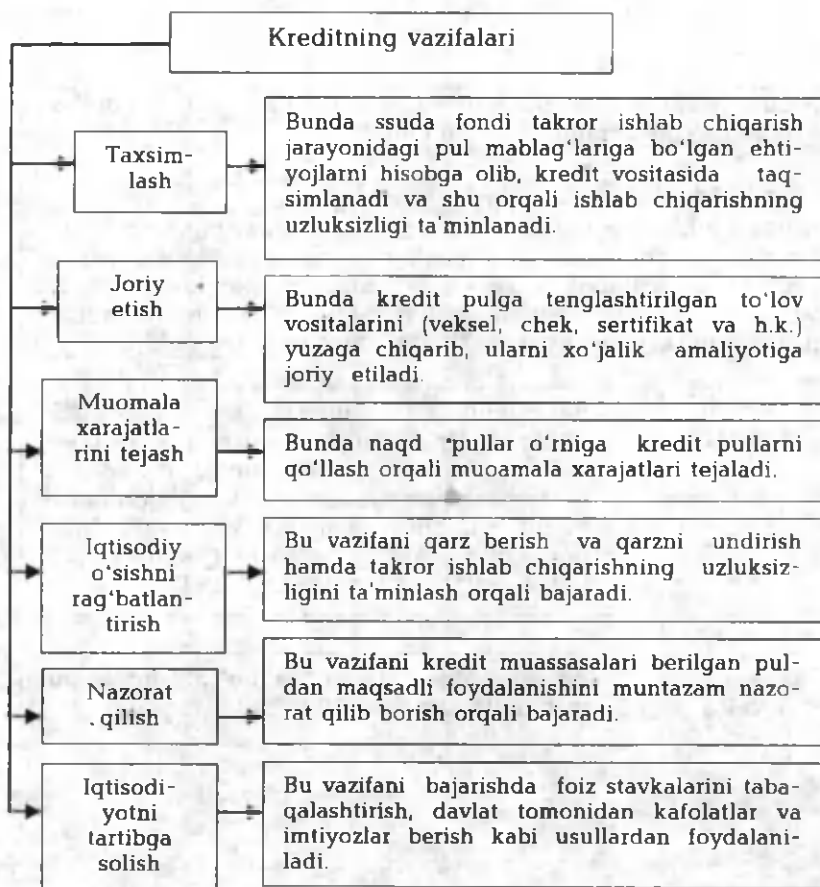
Bu kredit munosabatlarning qatnashchilaridir. Bular huquqiy va jismoniy shaxslar, banklar, korxonalar, firma, davlat muassasasi va tashkilotlari, aholining keng qatlamlari bo'lib, bu subyektlar bir vaqtning o'zida ham qarz oluvchi ham qarz beruvchi sifatida chiqishi mumkin.

Kreditning
obyekti

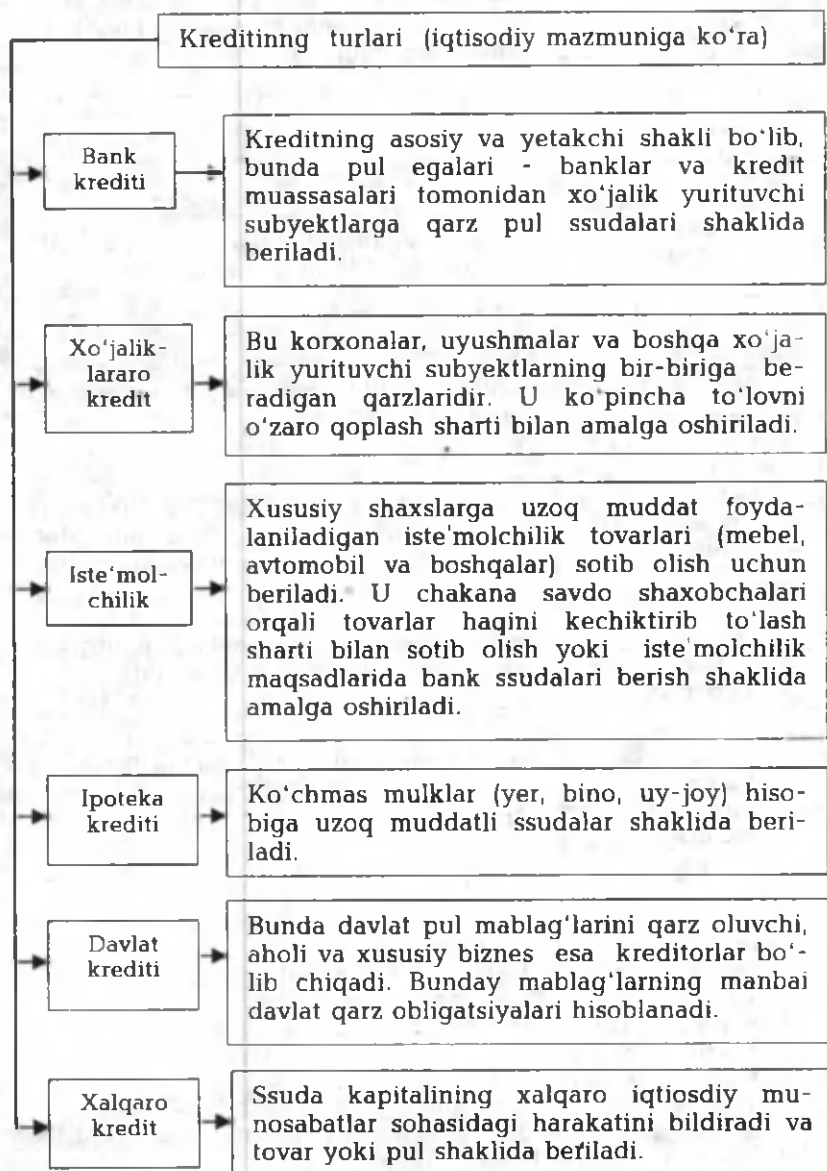
Bu jamiyatda vaqtincha bo'sh turgan pul mablag'laridir.

Kredit resurslarining manbalari:

- Amortizatsiya ajratmalari
- Mahsulot sotish va xizmat ko'rsatishdan olingan pul mablag'lari
- Korxonalarining ishlab chiqarish, fan va texnikani rivojlantirish hamda moddiy rag'batlantirish fondlari
- Korxonalar foydasi
- Byudjet tashkilotlari, kasaba uyushmalari va boshqa ijtimoiy tashkilotlarning bankdagi joriy pul mablag'lari
- Aholining bo'sh turgan pul mablag'lari
- Bank resurslari va davlatning zaxiradagi pul mablag'lari
- Chet el investitsiyalari va kreditlari

2-§. Kreditning turlari, tamoyillari va foizning hosil bo'lish xususiyatlari

Kredit berish tamoyillari

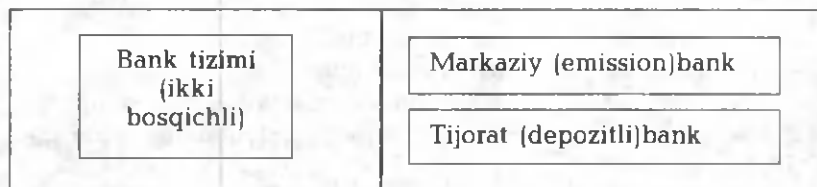
Maqsad- liligi	Bu kreditning aniq maqsad uchun berilishini anglatadi.
Qaytarilishligi	Berilgan pul albatta qaytarilishi zarurligini bildiradi.
Muddat- liligi	Kredit ma'lum muddatlarga (qisqa, o'rta va uzoq) berilishini ko'rsatadi.
To'lov- liligi	Qarz olingan puldan foydalanilganlik uchun foiz to'lovlarini amalga oshirish zarurligini bildiradi.
Moddiy jihatdan ta'min- langanligi	Beriladigan pul real moddiy boyliklar bilan ta'minlangan, sug'urtalangan yoki kafolatlangan bo'lishligini anglatadi.
Foiz yoki foizli daromadi	Qarzga berilgan pul (ssuda kapitali) hisobga olinadigan daromad shakli.
Foiz stav- kasi yoki normasi. (r_1)	Foiz summasining, (r) qarzga berilgan ssuda kapitali (K_{ssud}) summasiga nisbatining foizdagi ifodasi. $r_1 =$

Foiz normasiga ta'sir qiluvchi omillar

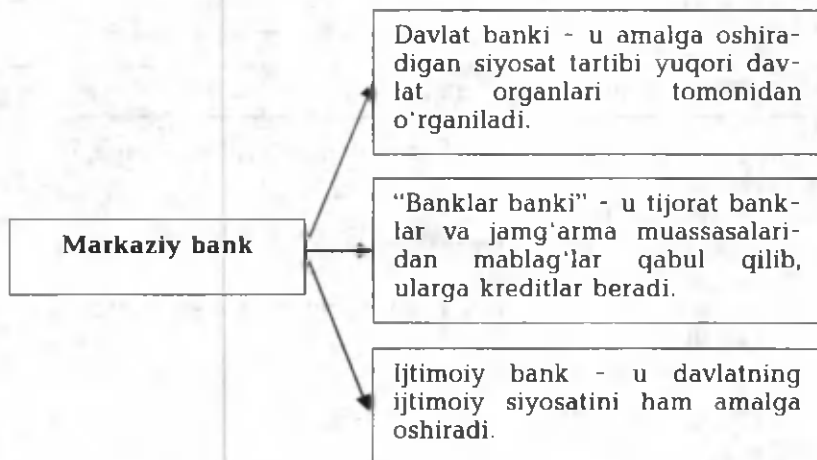
- ssuda kapitaliga talab va taklif nisbati
- kutiladigan foyda normasi
- qarz berilish muddat va shartlari
- inflyatsiya darajasi
- tahlika darajasi
- ssuda kapitallari bozorining monopollashuv darajasi
- qarzga beriladigan puldan boshqa maqsadlarda ishlatishdan olinadigan daromad miqdori.

3-§. Bank tizimi va unda markaziy hamda tijorat banklarning tutgan o'rnini

Banklar jamiyatda mavjud bo'sh pul mablag'larini to'plash, joylashtirish va ularning harakatini tartibga solishga xizmat qiluvchi kredit muassasasidir.

Markaziy bank – davlat banki hisoblanib, mamlakatda pul kredit tizimini markazlashgan tartibda boshqaradi va davlatning yagona kredit siyosatini amalga oshiradi.

Markaziy bankning vazifalari:

- Barcha banklarning majburiy ehtiyotlarini saqlaydi.
- Davlatning pul-kredit (monetar) siyosatini amalga oshiradi.
- Tijorat banklar faoliyatini uyg'unlashtiradi va ular ustidan nazoratni amalga oshiradi.
- Cheklarni qayd qilish mexanizmini ta'minlaydi, banklararo hisob-kitoblarni amalga oshiradi.
- Tijorat banklarga kreditlar beradi.
- Mamlakatning rasmiy oltin-valyuta zaxiralarni saqlaydi.
- Xalqaro valyuta bozorlarida milliy valyutalarni ayirboshlaydi.
- Muomalaga milliy valyutani chiqaradi va pul muomalasini tartibga soladi.

Tijorat banklar - foyda olish tamoyillari asosida faoliyat qiluvchi ho'jalik mavqeyiga ko'ra aksionerlik tipidagi va huquqiy mavqeyi bo'yicha biror soqaga ixtisoslashgan kredit muassasasidir.

Tijorat banklarning vazifalari

- omonatlarni jalb qilish, ya'ni depozitlarni jam'arish va cheklarni qabul qilish
- kreditlar berish
- mijozlar o'rtasida hisob-kitoblarni va boshqa bank xizmatlarini amalga oshirish
- qimmatli qog'ozlar bilan va valyuta operatsiyalarini o'tkazish
- vositachilikni amalga oshirish

Tijorat banklar tizimi

Ixtisoslashgan banklar

Iqtisodiyotning turli soqalarida tijorat tamoyillari asosida kredit- pul operatsiyalarining muayyan turini amalga oshiradi.

- Sanoat -qurilish banki
- Zamin bank
- G'alla bank
- Paxta bank
- Tadbirkor bank
- Turon bank
- «Asaka» bank va boshqalar

Xalq banki

Mamlakatda omonat ishlarini tashkil qiladi, naqd pulsiz hisob-kitoblarni amalga oshiradi, aholi uchun kassa vazifasini bajaradi va ularga kreditlar beradi.

Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki

Tashqi faoliyatni amalga oshiruvchi va qo'shma (chet el kapitali ishtirokidagi) korxonalariga kreditlar beradi, valyuta resurslaridan foydalanishni nazorat qiladi va tashqi operatsiyalarga oid hisob kitoblarni amalga oshiradi.

Ixtisoslashgan moliya-kredit muassasalari

Kredit-pul operatsiyalarining tor doirasiga ixtisoslashgan maxsus muassasalar.

Innovatsion banklar

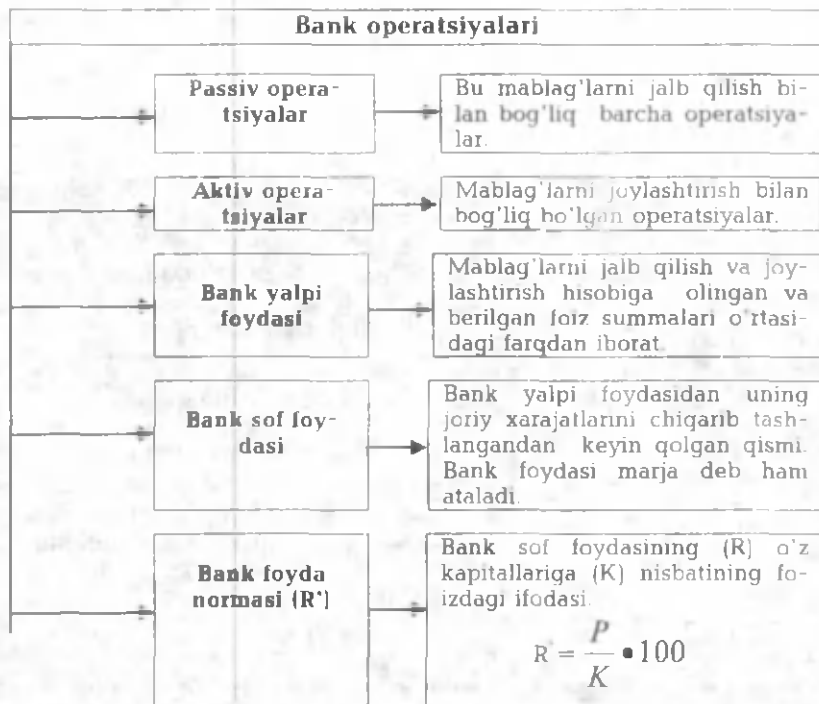
Fan va ilmiy texnikaviy yangiliklarning loyihalarini sotish bilan bog'liq bo'lgan operatsiyalarni kreditlaydi.

4-§. Bank operatsiyalari va bank foydasining hosil bo'lishi. Markaziy bankning pul-kredit siyosati

Bank resurslari o'z mablag'lari va jalb qilingan mablag'lar-dan iborat bo'ladi.

Bankning o'z mablag'lari - bu nizom fondi, jamg'arilgan mah-lag'lari va foydasidan tashkil topadi.

Banklarning pul hosil qilish, ya'ni pul taklifini ko'paytirish layoqati **pul multiplikatori** deyiladi.

Pul multiplikatori (m) tijorat banklarning markaziy bank-dagi majburiy ehtiyojlari (r) normasiga bog'liq bo'ladi, ya'ni

$$m = \frac{1}{r} \cdot 100$$

Agar, $r = 40\%$ bo'lsa, u holda $m = \frac{1}{40} \cdot 100 = 2,5$, ya'ni har bir so'm depozitlarining 2,5 so'mga ko'payishiga olib keladi.

MB pul-kredit siyosatining maqsadi

- pul muomalasini tartibga solish
- kredit hajmi va foiz stavkasini belgilash

MB pul-kredit siyosatini amalga oshirishning asosiy usullari

- ochiq bozordagi operatsiyalar
- ehtiyot zaxiralarini o'zgartirish
- hisob (qayta moliyalashtirish) stavkalarini o'zgartirish

Ochiq bozor-
dagi
operatsiyalar

Pul massasi, ya'ni pul taklifini nazorat qilishning eng moslashuvchan va samarali usulidir.

Bunda muomaladagi pul massasini ko'paytirish zarur bo'lsa, MB qimmatli qog'ozlar bozorida davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotib ola boshlaydi. MB davlatning qisqa muddatli obligatsiyalarini sotish bilan pul taklifini kamaytiradi.

Ehtiyot
zaxiralarini
o'zgartirish

Bunda MB tijorat banklarining majburiy ehtiyot zaxiralarini normasini o'zgartirish orqali pul taklifiga ta'sir ko'rsatadi. Bu norma pasaytirilsa, banklarning ehtiyot zaxiralaridan ortiqcha ssuda berish mumkin bo'lgan mablag'lari ko'payadi, aks holda esa kamayadi.

Hisob
stavkalarini
o'zgartirish

Hisob stavkalarini pasaytirganda tijorat banklar tomondan MB kreditlariga talab o'sadi va investitsion faollik ortadi. Hisob stavkasi ko'tarilganda kreditga talab kamayadi va bu muomaladagi pul massasini ham kamaytiradi.

MB pul-kredit siyosati uni amalga oshirishda qo'llaniladigan usullar holatidan kelib chiqib, «arzon» (yoki «yumshoq») va «qimmat» (yoki «qattiq») pul siyosati deb yuritiladi.

«Arzon» pul
siyosati

Iqtisodiy faollikni oshirish taqozo qilinganda MB pul kredit siyosatini amalga oshirish usullarini yumshatib, pul taklifini kamaytiradi va shu orqali fojz stavkalarini pasaytiradi hamda investitsiyalarning o'sishini rag'batlantiradi.

«Qimmat»
pul siyosati

Bunda MB inflyatsiyani jilovlash maqsadidan kelib chiqib, nisbatan qattiqroq pul-kredit usullari orqali pul taklifini qisqartirish va shu tariqa fojz stavkasini ko'tarish hamda investitsion faollikni cheklashga harakat qiladi.

26-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Kredit munosabatlarining mohiyati va vazifalari uning qaysi shaklida to'laroq namoyon bo'ladi?

- a) iste'molchilik kreditida;
- b) ipoteka kreditida;
- v) tijorat kreditida;
- g) bank kreditida;
- d) halqaro kreditda.

2. Qaysi omil ssuda foizining o'sishiga olib keladi?

- a) ssuda taklifining ortishi;
- b) pulni ishlatishdan kutiladigan foyda normasining pasayishi;
- v) ssudaga bo'lgan talabning ortishi;
- g) inflyatsiya darajasining yuqori bo'lishi;
- d) aksiyaga olinadigan dividendning yuqori bo'lishi.

3. Quyidagilardan qaysi biri bankning passiv operatsiyalariga kiradi?

- a) korxonalariga berilgan qarzlar;
- b) garovli kreditlar;
- v) davlat obligatsiyalarini sotib olish;
- g) muddatli qo'yilmalar;
- d) bank ehtiyotlarini shakllantirish.

4. Markaziy bank hisob miqdorini (stavka) kamaytirsa, bu quyidagi o'zgarishga olib keladi:

- a) tijorat banklaridagi umumiy zaxira miqdori oshadi;
- b) aholi omonatlarining ko'payishini rag'batlantiradi;

- v) markaziy banklarning tijorat banklariga beradigan qarz miqdorini kamaytiradi;
- g) foiz normasini oshiradi;
- d) omilli daromadlar miqdori ko'payadi.

5. Kredit nima?

- a) ortiqcha to'plangan pul;
- b) qarz berish;
- v) qarz olish;
- g) muayyan muddatga, ma'lum bir foiz hisobiga qarz berish;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

6. Siz 100.000 so'm pulni bankdan yiliga 200% to'lash sharti bilan, ikki yilga kredit oldingiz. Kredit muddati tugashi bilan bankka qancha pul qaytarishingiz kerak?

- a) 200.000;
- б) 400.000;
- в) 500.000;
- r) 600.000;
- Δ) 800.000.

7. Foiz stavkasining tabaqalanishiga (masalan, 25 dan 200% gacha) nima sabab bo'ladi?

- a) ssuda berishdagi tahlika;
- b) ssuda berilish muddati;
- v) ssudaga beriladigan pul hajmi;
- g) pul bozorining monopollashuvi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

8. Qimmatli qog'ozlar nominal qiymati 1000 so'mdan 667 so'mga tushsa va foiz to'lovi o'zgarmasdan 50 so'mda qolsa, foiz stavkasi necha foizga o'sadi?

- a) 3,0 %;
- б) 3,5 %;
- v) 2,5 %;
- g) 2,0 %;
- Δ) 4,0 %.

**27-mavzu. Bozor iqtisodiyotini tartibga solish.
Davlatning iqtisodiy roli**

**1-§. Bozor iqtisodiyotini tartibga solish zarurligi va uning
amalga oshirilishi to'g'risidagi nazariy qarashlar**

Milliy xo'jalikda makroiqtisodiy muvozanatlikni ta'minlab borish va uning samarali faoliyat qilishiga erishish iqtisodiyotni tartibga solishni zarur qilib qo'yadi.

Iqtisodiyotni tartibga solish yo'llari

- > O'z-o'zini tartibga solishning bozor mexanizmlari amal qilishi.
- > Iqtisodiyotni markazlashgan tarzda ma'muriy usullar yordamida tartibga solish
- > Tartibga solishga davlatning aralashuvini bozor mexanizmlari bilan uyg'unlashtirish orqali erishish

A.Smitning iqtisodiyotni tartibga solishning bozor mexanizmi xususidagi uchta asosli qoidasi:

Bozorni tartibga solishga davlat aralashmasligi lozim. Uning vazifasi tinchlikni saqlash, me'yorida soliqlar belgilash, adolatli sud qilishni ta'minlash bilan cheklanishi zarur.

Bozorni tartibga soluvchi asosiy kuch - bu "ko'rinmas qo'i", yani talab, taklif va raqobat.

Bozor o'z-o'zini boshqaradi. Buni bozor talabi va tovar taklifining o'zaro bog'liqligini ta'minlaydi.

A.Smitning "Tinch qo'yish" nazariyasi 1929-1933 yillarda bozor iqtisodiyotiga asoslangan deyarli barcha mamlakatlarni qamrab olgan iqtisodiy inqiroz davrida o'zini oqlamadi va tanqidga uchradi.

Davlatning iqtisodiyotdagi rolini oshirish to'g'risidagi qarash Djon Meynard Keynsga tegishli. U "Ish bilan bandlik, protsent va pulning umumiy nazariyasi" (1936 y.) kitobida iqtisodiy inqiroz va ommaviy ishsizlik davlatning iqtisodiyotga aralashuvini taqozo qilada. Shu sababli davlat fiskal va monetar tartibga solish vositalaridan foydalanib, jamiyatning yalpi talabini rag'batlantirishi va aholining ish bilan bandligini ta'minlashi zarur degan g'oyani ilgari suradi.

Iqtisodiyotni tartibga solish nazariyasidagi neoklassik yo'nalish va oqimlar.

Birinchi oqim-keyns ta'limoti izdoshlari bo'lib, davlatning iqtisodiyotga faol aralashuvi g'oyasini himoya qilishni davom ettiradi.

Ikkinchi oqim - "Neokonservatorlar"deb atalib, ular davlat xususiy firmalar va xo'jalik faoliyatiga aralashmasligi zarur degan qarashni yoqlab chiqadi. Ular o'z qarashlarini quyidagi dalillar bilan asoslaydi.

Davlatning yalpi talabni rag'batlantirishi byudjet taqchilligiga olib keladi. Uni qoplash talabi (qarz olish, pul emissiya qilish) inflyatsiya vujudga keladi.

Davlatning daromadlarini ko'paytirishga qaratilgan harakati soliqlarning o'sishiga sabab bo'ladi va bu tadbirkorlik faoliyati susayishiga va foydaning kamayishi bilan birga boradi. Natijada iqtisodiyotda stagflyatsiya holati kuzatiladi.

Neokonservativ oqim yo'nalish (maktab)lari

Mone- tarizm

- Asoschisi amerikalik iqtisodchi M.Fridmen. Uning fikriga ko'ra, davlatning qtisodiyotga eng kam darajada aralashuvi pul muomalasi doirasida bo'lishi kerak.
- Monetaristlarning inflyatsiyani jilovlashga qaratilgan tavsiyalari:
- Pul taklifi va kredit berishini qattiq cheklash
- Pul emissiyasini ishlab chiqarishning o'sishiga mos ko'paytirish
- Davlatning aholiga turli to'lovlarini kamaytirish hisobiga sotsial dasturlarini qisqartirish.

Taklif Naza- riyasi

Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish siyosatida ustuvorlik tovarlar taklifini yalpi talabga moslashtirishga berilishi lozimligini qayd qiladi.

Ratsi- onal kutish naza- riyasi

Davlat bozor kon'yukturasida kutilayotgan inqirozli holatlarni oldindan taxminlash va uning oqibatlarini yumshatish bo'yicha choratadbirlar belgilashga qaratish zarurligini qayd qiladi.

2-§. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligi, maqsadi va vazifalari

Iqtisodiyotga davlatning aralashuvini zarur qilib quyuvchi omillar.

→ Milliy iqtisodiyotda bozor vositasida bajarish mumkin bo'lmagan yoki samarali bajarib bo'lmaydigan vazifalarni hal qilish (mudofaani ta'minlash, ichki tartibni saqlash, aholini ijtimoiy himoyalash)

→ Ishlab chiqarish va iste'mol oqibatida vujudga keladigan ijobiy samara va salbiy oqibatlarni bartaraf qilish. (tozalash qurilmalari va uskunalarini o'rnatish, atrof muhitni muhofaza qilish)

→ Foydali iste'molni kengaytirish va sog'liq uchun zarar keltiruvchi tovarlar iste'molini cheklash

→ Bozorning salbiy oqibatlarini yengillashtirish, ijtimoiy adolat-sizlik, taqsimotdagi tengsizlik

Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solish (IDTTS) qonunchilik, ijara etish va nazorat qilish xarakteridagi tadbirlar tizimidan iborat.

IDTTS maqsadi

Ijtimoiy va iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash, mavjud tuzumni mustahkamlash va uni o'zgarib turuvchi sharoitlarga moslashtirish hisoblanadi.

IDTTS vazifalari

- Bozor tizimining samarali amal qilishiga imkon tug'diruvchi huquqiy asosni yaratish va ijtimoiy muhitni ta'minlash
- Raqobatni himoya qilish
- Daromad va boyliklarni qayta taqsimlash
- Resurslarni taqsimlash va qayta taqsimlash
- Iqtisodiyotni barqarorlashtirishni va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish.

Ijtimoiy muhitni ta'minlash vazifalari:

- ➔ Milliy pul tizimini muomalaga kiritish
- ➔ ichki tartibni saqlash
- ➔ mahsulot sifati va og'irligiga andozalar belgillash
- ➔ bozor infratuzilmasini vujudga keltirish
- ➔ muassasaviy o'zgarishlarni amalga oshirish va h.k.

Raqobatni himoya qilish vazifalari

Monopol faoliyatni cheklash va ular ustidan nazorat o'rnatish.

- Monopoliyaga qarshi qonunlar qabul qilish.
- texnologik va iqtisodiy sharoitlar tufayli monopol mavqegaga ega bo'lgan korxonalar narxlarini tartibga solish.
- monopol korxonalar ishlab chiqaradigan tovarlar va xizmatlar turini aniqlash hamda ularga andozalar o'rnatish.

Tovarlar bozorida raqobatni rivojlantirish
Iste'molchilar huquqi va tadbirkorlar manfaatini hi-moyalash.

Daromad (boyluk)larni qayta taqsimlash vazifasi

→ Transfert to'lovlari yordamida (muhtojlar, nogironlar, birovning qaramog'idagilar va ishsizlar nafaqalar bilan ta'minlanadi)

→ Ijtimoiy ta'minot dasturlari orqali (qariya va pensionerlarga, jamiyatning kam daromadli yoki daromadga ega bo'lmagan a'zolariga moliyaviy yordam ko'rsatiladi)

→ Bozorni tartibga solish, ya'ni talab va taklif ta'sirida o'rnatiladigan narxlarni o'zgartirish yo'li bilan

→ Imtiyozli narxlarni va ish haqining eng kam (minimal) darajasini belgilash hamda o'zgartirish orqali

→ Soliq imtiyozlarini belgilash yordamida

Resurslarni taqsimlash (qayta taqsimlash) vazifasi

→ *Iste'molchilarning tovar (va xizmat)lar aniq turini xarid qilish layoqatini oshirish orqali talabni kengaytiradi va ular foydasiga resurslar qayta taqsimlanadi.*

→ Davlat ayrim tovarlar taklifini ko'paytirish maqsadida ishlab chiqarishni subsidiyalaydi va shu orqali ularga resurslar oqimini ta'minlaydi.

→ Davlat ayrim tovarlar va ijtimoiy ne'matlarni ishlab chiqaruvchisi sifatida chiqib, byudjet mablag'lari hisobiga resurslarni xususiy sohada qo'llashdan bo'shatadi.

▪ Raqobatli bozor tizimining resurslarni qayta taqsimlashga layoqatsizligini ko'rsatuvchi holatlar

▪ Bozor tizimi ayrim tovarlar va xizmatlarning kam miqdorini ishlab chiqaradi.

▪ Ishlab chiqarishi o'zini oqlagan tovarlar va xizmatlarga resurslarni ajratish holatida bo'lmaydi.

Iqtisodiyotni barqarorlashtirish va iqtisodiy o'sishni rag'batlantirish vazifasi

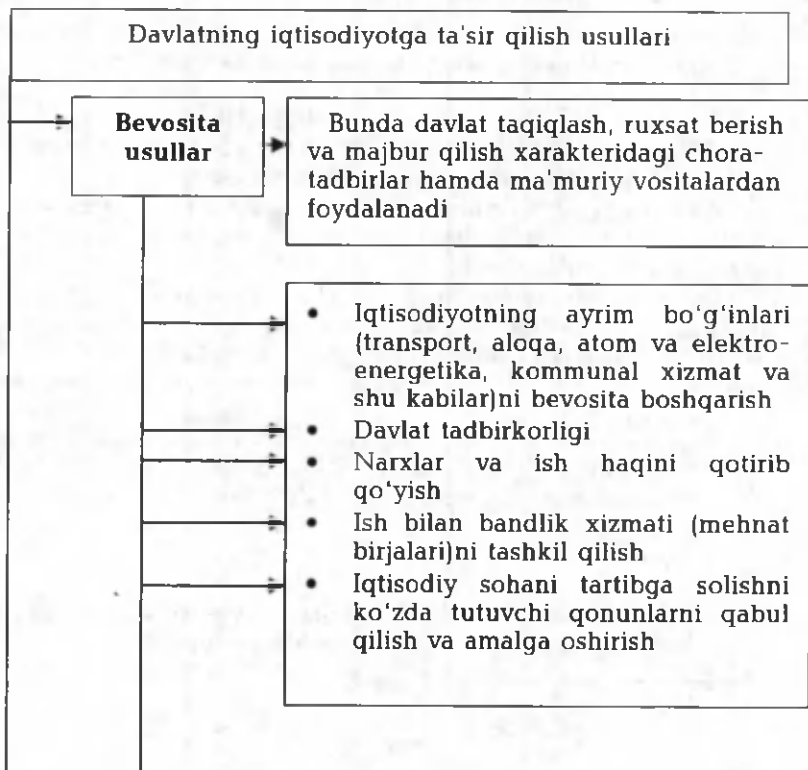
→ iqtisodiyotda to'liq bandlikni ta'minlash (davlat investitsiyalarini ko'paytirish, xususiy sektor sarflarini rag'batlantirish orqali)

→ soliqlarni kamaytirish yoki soliq stavkalarini pasaytirish

→ dotatsiya va subsidiyalar berish

→ transfert to'lovlarini ko'paytirish

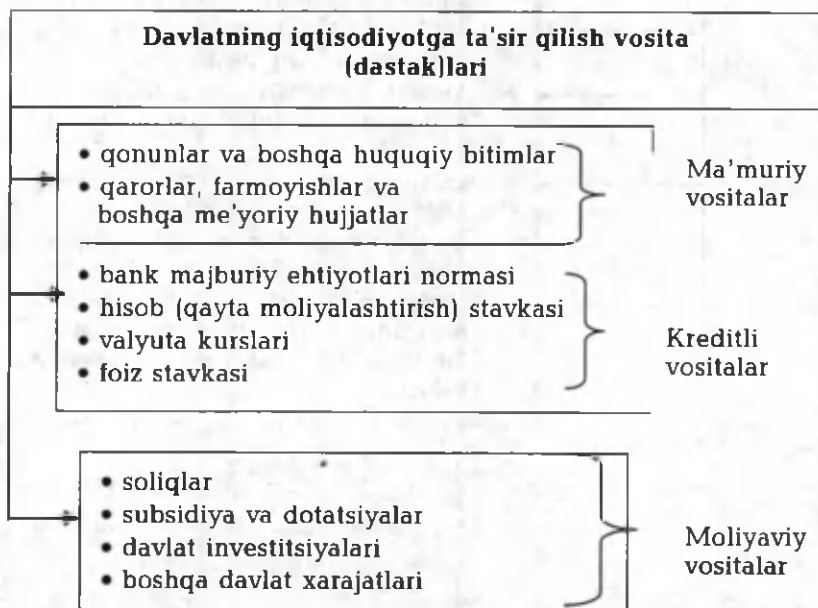
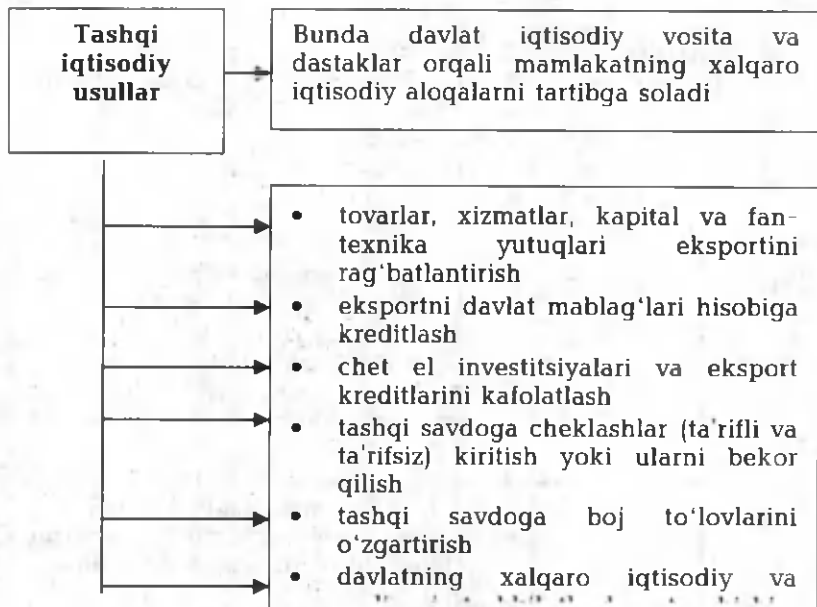
3-§. Davlatning iqtisodiyotni tartibga solish usullari va vositalari

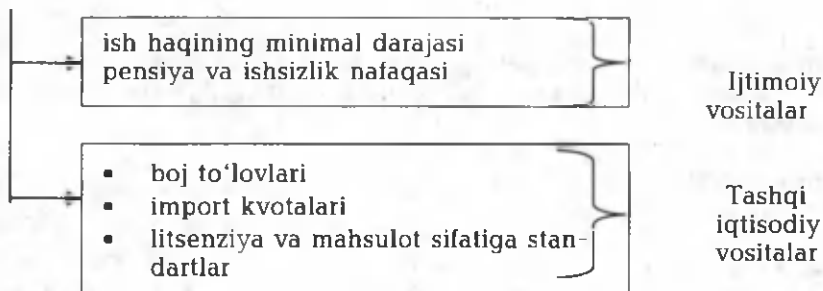

Bilvosita usullar

Bunda davlat o'zining pul kredit va byudjet siyosatidan foydalanib tartibga solishning iqtisodiy vositalariga ustunlik beradi.

- Hisob stavkalarini o'rnatish va o'zgartirish
- Tijorat banklarining markaziy bankdagi majburiy ehtiyotlari minimal hajmini belgilash va uni o'zgartirish
- davlat muassasalarining qimmatli qog'ozlari bozoridagi operatsiyalari (davlat moliyaviy majburiyatlarini chiqarish, ularni sotish va sotib olish)
- davlat byudjeti daromadlar va xarajatlar qismini o'zgartirish
- soliq turlari, stavkalarini va soliq imtiyozlarini belgilash
- davlat kreditlari, subsidiyalari va moliyaviy kafolatlarini amalga oshiradi
- jadallashgan amortizatsiya ajratmalarini rag'batlantirish
- davlat mablag'lari hisobiga investitsiyalar qo'yish
- O'rta muddatli, favqulodli va maqsadli davlat iqtisodiy dasturlarini ishlab chiqish va amalga oshirish.

27-MAB3Y BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Davlat qarzi nima:

- a) davlatning xorijiy davlatlardan qarzi;
- b) davlatning sof eksportdagi ulushining qisqarishi;
- v) davlat byudjetidagi taqchillikning o'sishi;
- g) davlatning o'z fuqarolari, banklar, korxonalar, shuningdek, xorijiy mamlakatlardan qarzi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

2. Davlat tomonidan tartibga solishning bevosita usullari-bu:

- a) tovar va xizmatlarning davlat tomonidan xarid qilinishi;
- b) davlat transfert to'lovlari;
- v) ochiq bozordagi operatsiyalar;
- g) foydaga solinadigan soliqlar;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

3. Davlatning soliqlarni tartibga solish siyosati quyidagilardan qaysi birida ifodalanadi:

- a) monetar siyosatda;
- b) pulning miqdorini o'zgartirishga qaratilgan siyosatda;
- v) tashqi iqtisodiy siyosatda;
- g) fiksalsiyosatda;
- d) ijtimoiy siyosatda.

4. Davlatning xarajatlar va soliqlar bilan bog'liq bo'lgan siyosati-bu:

- a) ijtimoiy-iqtisodiy siyosat;
- b) monetar siyosat;
- v) fiksalsiyosat;
- g) ijtimoiy siyosat;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

5. Ijtimoiy farovonlikni oshirishda davlat qanday vositalardan foydalanadi?

- a) importni kamaytiradi;
- b) eksportni ko'paytiradi;
- v) soliqlarni pasaytiradi;

g) inflyatsiyani jilovlaydi;

d) transfert to'lovlarini amalga oshiradi.

6. Davlat daromadlarini qayta taqsimlashni qanday amalga oshiradi?

a) pul-kredit siyosati orqali;

b) transfert to'lovlari orqali;

v) daromadlar siyosati orqali;

g) monopoliyalarga qarshi olib boradigan siyosat orqali;

d) soliqlar va transfert to'lovlari orqali.

7. Davlat monopoliyalarga qarshi siyosatini qanday maqsadda amalga oshiradi?

a) monopoliyalarni yo'qotish maqsadida;

b) raqobatni susaytirish maqsadida;

v) ijtimoiy siyosatni amalga oshirish maqsadida;

g) bozor mexanizmining samarali amal qilishini ta'minlash maqsadida;

d) tadbirkorlarga o'z ta'sirini kuchaytirish maqsadida.

8. Bozor iqtisodiyotini davlat tomonidan tartibga solish nimalarda ko'rinadi?

a) inflyatsiya va ishsizlikka qarshi qaratilgan tadbirlarda;

b) ma'muriy chora-tadbirlarda;

v) davlat mulkini boshqarishda;

g) davlat qarzlarini to'lashda;

d) boshqa davlatlar bilan shartnomalar tuzishda.

9. Fiksal siyosatning asosiy dastagi qaysi?

a) foiz stavkasi;

b) soliqlar;

v) hisob stavkasi;

g) ayirboshlash kurslari;

d) yuqoridagilarning barchasi.

10. Monetar siyosatning asosiy dastagi qaysi?

a) davlat byudjeti;

b) pul taklifi;

v) foiz stavkasi;

g) narx tizimi;

d) yuqoridagilarning barchasi.

11. Bozor iqtisodiyoti sharoitida quyidagi muammolarning qaysi biri bilan davlat shug'ullanishi kerak?

a) o'z vazifalarini bajarish uchun sarflanadigan markazlashtirilgan pul fondlarining shakllanishi va uni to'g'ri taqsimlash bilan;

b) ishlab chiqarish korxonolari olgan pul daromadlarining samarali foydalanish usullarini belgilab berish bilan;

v) tovar ishlab chiqarishning hajmi va uning turlarini rejalashtirish bilan;

g) jamiyatga zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar doirasini aniqlash bilan;

d) mehnat muhofazasi bilan.

12. Davlat daromadlarini qayta taqsimlashni qanday vositalar yordamida amalga oshiradi?

a) faqat transfert to'lovlari orqali;

b) pul-kredit siyosati orqali;

v) monopoliyaga qarshi kurash siyosati yordamida;

g) bozor mexanizmini takomillashtirish orqali;

d) fiksial va monetar siyosati orqali.

13. Davlat monopoliyalarga qarshi faoliyatni qaysi maqsadda amalga oshiradi?

a) monopoliyalarni bartaraf etish maqsadida;

b) raqobatni yo'qotish maqsadida;

v) tadbirkorlik va erkin raqobatni himoya qilish maqsadida;

g) bozor mexanizmlari harakatini cheklash maqsadida;

d) iste'molni cheklash maqsadida.

14. Quyidagilardan qaysi biri davlatning iqtisodiyotni bilvosita tartibga solish usuliga kiradi?

a) tartibga solishning ma'muriy vositalaridan foydalanish;

b) narxlar va ish haqini qotirib qo'yish;

v) mehnat birjasi faoliyatini tashkil qilish;

g) davlatning qimmatli qog'ozlar bozorida operatsiyalari;

d) monopoliyaga qarshi qonunchilik.

28-mavzu. Aholi daromadlari va davlatning ijtimoiy siyosati

1-§. Taqsimotda ijtimoiy adolat tamoyillari va ularning bozor iqtisodiyotidagi xususiyatlari

Taqsimotda ijtimoiy adolat tamoyillarining turlicha talqini

- • Yaratilgan ne'matlar jamiyat a'zolari o'rtasida teng taqsimlanishi kerak.
- • Taqsimot jamiyatning eng kam ta'minlangan qatlamining me'yorida (normal) hayot kechirishini ta'minlashi zarur.
- • Taqsimot kishilarning jamiyatda tutgan o'rni, ya'ni nufuziga qarab amalga oshishi lozim.
- • Taqsimotda moddiy va ma'naviy ne'matlar yaratuvchilari mehnatining miqdori va sifati hisobi olinishi zarur.
- • Taqsimot resurs egalari (kapital, er, ishchi kuchi, tadbirkorlik layoqati)ning ishlab chiqarishning pirovard natijalariga qo'shgan ulushlariga mos holda amalga oshirilishi lozim.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida taqsimotning xususiyatlari

- Taqsimot daromadlar cheklanishini inkor qiladi.
- Taqsimot yuqori daromadli sohalarda faoliyat yuritishni tanlash imkonini beradi.
- Daromadlarning resurs egalari o'rtasida taqsimlanishi ularning keyingi (me'yoriy) unumdorligi hamda talab va taklif qonuni talablarini hisobga oladi.
- Daromadlar taqsimotiga davlatning aralashuvi qayta taqsimlash jarayoni doirasi bilan cheklanadi.

2- §. Aholi daromadlari ,uning tarkibi va manbalari.

Aholi daromadlari ularning ma'lum davr davomida (odatda, bir yilda) olgan **pul** va **natural** daromadlarining umumiy miqdoridir.

Aholi pul daromadi

Pul shaklda olingan barcha daromadlar (ish haqi va boshqa omilli daromadlar, transfert to'lovlari shaklidagi pul tushumlari, tadbirkorlik faoliyatidan olinadigan daromadlar va h.k.) umumiy miqdoridir.

Natural daromad

Mehnat haqi hisobiga olinadigan va uy (oila) xo'jaligida ishlab chiqarilib o'z iste'moli uchun foydalaniladigan mahsulotlardan iborat bo'ladi.

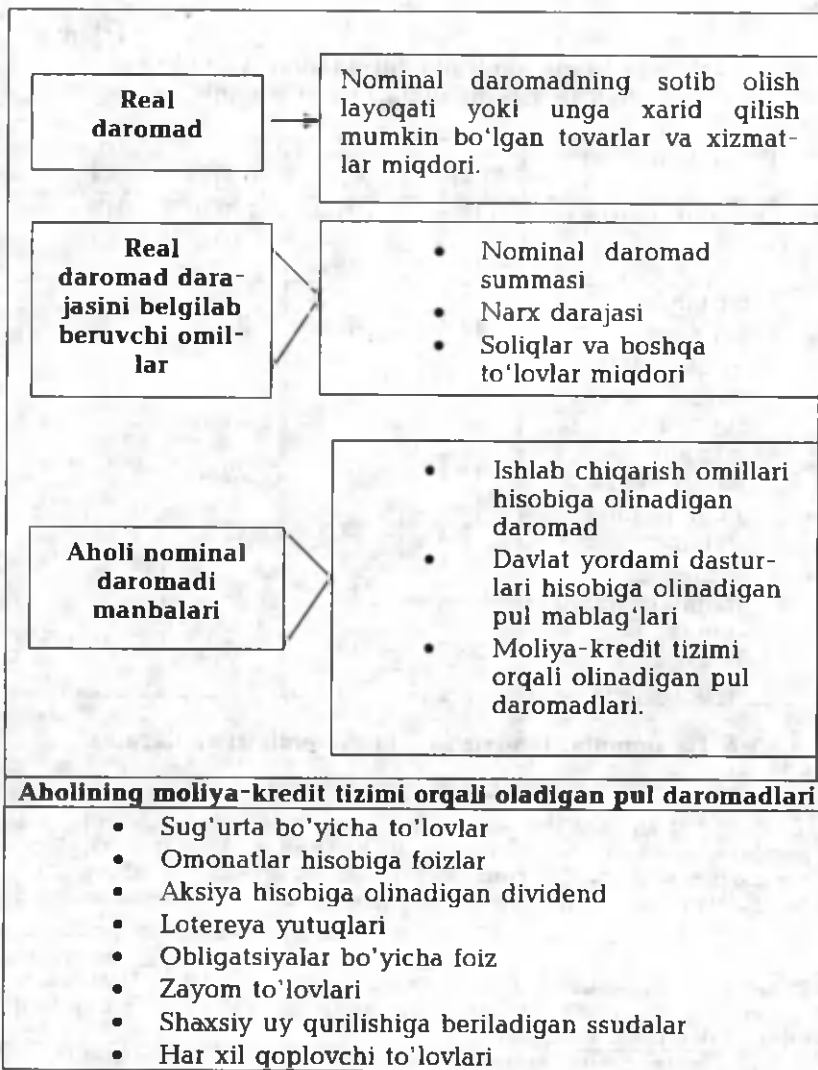
Aholi daromadlari darajasini tahlil qilishda **nominal**, **ixtiyoriyidagi** va **real daromad** tushunchalaridan foydalaniladi.

Nominal daromad

Aholining ma'lum vaqt oralig'ida barcha pul shaklida olish mumkin bo'lgan daromadlari miqdori.

Ixtiyoriyidagi daromad

Nominal daromaddan soliqlar va boshqa majburiy to'lovlar chiqarib tashlangandan keyin qolgan qismi.

**O'zbekistonda aholi pul daromadlari va uning
shakllanish manbalari (% hisobida)**

Pul daromadlari	Yillar			
	1995	2000	2002	2003
Barcha pul daromadlari	100	100,0	100,0	100,0
Shu jumladan:				
• ish haqi	47,8	28,3	25,7	25,6
• qishloq xo'jaligi mahsulotlarini sotishdan olingan daromadlar	11,1	26,1	29,3	11,7
• Ijtimoiy transfertlar	17,4	14,9	12,7	11,7
• Mulkdan, tadbirkorlikdan olingan va boshqa daromadlar	23,7	30,7	32,3	32,5

3-§. Daromadlar tengsizligi, uning omillari va darajasi

Jamiyat iqtisodiy taraqqiyoti daromadlar mutlaq miqdorining o'sib borishini taqozo qilsa-da, lekin uning nisbiy miqdorlaridagi farq (turli mamlakatlar va alohida mamlakat aholisi turli qatlamlari o'rtasidagi) har qanday sharoitda saqlanib qoladi. Demak, iqtisodiy o'sish va aholi daromadlari miqdorining ko'payishi daromadlar tengsizligini bartaraf qila olmaydi.

Daromadlar tengsizligi aholi daromadlarining o'rtacha darajasidan, alohida oilalar, aholi qatlamlari va guruhleri daromadlarining farq qilishlik darajasini ko'rsatadi.

Daromadlar tengsizligi va uning miqdori turli darajada aniqlanadi:

- Dunyo mamlakatlari bo'ycha
- Alohida mamlakatlar darajasida
- Ma'muriy-hududiy birliklar darajasida

Daromadlar tengsizligini keltirib chiqaruvchi umumiy omillar

- • Kishilarning umumiy layoqatidagi (jismoniy, aqliy va estetik) farqlar.
- • Ta'lim va malakaviy tayorqarlik darajasidagi farqlar

→	• Tadbirkorlik mahorati va tablikaga tayyorgarlik darajasidagi farqlar
→	• Bozorda hukmronlik qilish layoqati
→	• Mulikka egalik qilishdagi farqlar
→	• Omad, tasodif va boshqa favqulodda holatlar.

Daromadlar tengsizligini aniqlash usullari

I. Lorens egri chizig'i

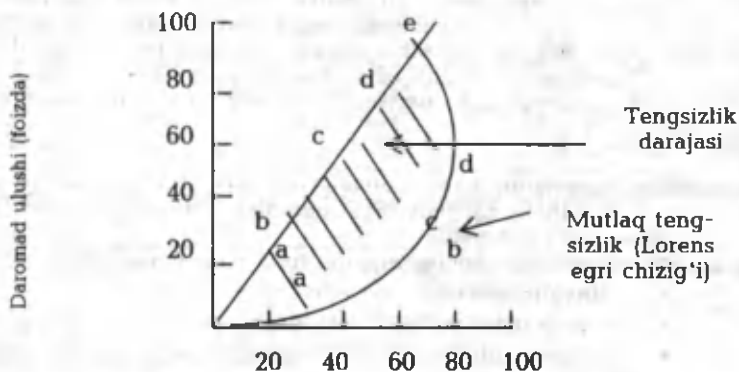
Mamalakatlar va aholi turli qatlamlari o'rtasida daromadlar tengsizligini miqdoriy aniqlash uchun **Lorens egri chizig'idan foydalaniladi**. Uning yotiq chizig'ida «oilalar ulushi» tik chizig'ida «daromadlar ulushi» joylashtiriladi.

Daromadlarning mutlaq teng taqsimlanish imkoniyatini xarakterlovchi va haqiqatda oilalar ulushiga daromadlar taqsimotining real darajasini ko'rsatuvchi ma'lumotlar (2-jadval) grafikda joylashtirilib, daromadlar tengsizligi darajasi miqdoriy aks ettiriladi. (1-chizma).

2-jadval

Oila daromadlarining tabaqalanishi (% hisobida)

Oila ulushi	Daromadlar ulushi	
	Mutlaq tenglik	Haqiqiy darajasi
20	20	5
40	40	15
60	60	35
80	80	55
100	100	100

1-chizma. Lorens egri chizig'i. Oilalar ulushi (foiz)

Mutlaq tenglikni ifodalovchi va Lorens egri chizig'i o'rtasidagi farq qanchalik katta bo'lsa, daromadlar tengsizligi darajasi shuncha yuqori bo'ladi. Aksincha, farq qanchalik qisqarsa daromadlar tengsizligi yumshayotganligini bildiradi.

II. Disel koeffitsienti.

Bu ko'rsatkich aholining 10 foiz ancha yuqori ta'minlangan qismining o'rtacha yillik daromadlari 10 foiz eng kam ta'minlanganlarining xuddi shunday daromadlariga nisbati bilan aniqlanadi.

III. Djini koeffitsienti (Italiya iqtisodchisi Korrodo Djini nomi bilan ataladi).

Bu ko'rsatkich daromadlar tengsizligi indeksi deb nomlanadi. U qanchalik katta bo'lsa (ya'ni 1,0 ga yaqinlashsa) tengsizlik shuncha yuqori bo'ladi. Aholi daromadlari tenglashib borganda bu ko'rsatkich «O» [nol] ga intiladi.

Aholi daromadlarining tabaqalanishi o'z ifodasini uning tarkibiy qismlari, shu jumladan, **ish haqining** aholi alohida qatlamlari, iqtisodiyot tarmoqlari va sohalari o'rtasidagi nisbatida topadi.

3-jadval

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyoti asosiy tarmoqlarida oylik nominal ish haqi nisbati (o'rtacha ish haqi-100%)

Yillar	Sanoat	Qishloq xo'jaligi	Transport	Qurilish	Maorif	Bank sohasi
1994	148,2	85,4	126,6	153,6	60,9	189,4
1996	139,2	54,4	136,0	166,7	70,4	184,9
1998	155,3	46,1	152,8	152,3	68,2	210,7
1998	165,2	51,1	143,3	162,3	57,2	227,6
2000	189,6	60,9	174,0	164,4	71,3	257,1
2002	165,8	47,4	145,7	131,1	56,6	250,0

Davlatning daromadlar tengsizligini yumshatishga qaratilgan iqtisodiy siyosati.

- • Daromad va ish haqidan olinadigan soliqlarni tabaqalashtirish.
- • Transfert to'lovlarini amalga oshirish.
- • Ijtimoiy yordam va xayr-ehson dasturlarini ro'yobga chiqarish.

Respublika viloyatlari bo'yicha oila daromadlarining ta-
baqalanishi, 2002 yil (o'rtacha darajasi - 100%)

• Qoraqalpog'iston	82,4
• Andijon	108,1
• Buxoro	103,1
• Farg'ona	116,8
• Navoiy	102,4
• Samarqand	95,7
• Toshkent	107,7
• Jizzax	108,5
• Qashqadaryo	98,5
• Surxondaryo	87,0
• Sirdaryo	85,7
• Xorazm	86,7
• Toshkent sh.	122,7

4-§. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari

Aholi turmush darajasi - ularning hayot kechirishi uchun zarur bo'lgan moddiy va ma'naviy ne'matlar bilan ta'minlanishi hamda ehtiyojlarining bu ne'matlar bilan qondirilish holatini bildiradi.

Turmush darajasi ikki darajada o'rganiladi:

- • Mamlakat darajasida – butun aholi uchun.
- • Tabaqalashgan quyi darajada – aholining alohida guruhlar uchun.

Turmush darajasining ko'rsatkichlari

Qiymat ko'rsatkichlar

a) Butun aholi uchun:

- aholi jon boshiga ishlab chiqarilgan YAIM, SMM va milliy daromad

b) Aholi alohida guruhlar uchun:

- iste'molchilik byudjeti (yuqori darajadagi mo'l-ko'l byudjet, o'rtacha oila va eng kam ta'minlanganlar byudjeti, nafaqaxo'rlar va boshqa ijtimoiy guruhlar byudjeti).

Natural ko'rsatkichlar

- aholi jon boshiga to'g'ri keladigan iste'mol tovarlari (oziq-ovqat va nooziq-ovqat), uy-joy maydoni va uzoq muddat foydalanuvchi tovarlar miqdorlari.

Iqtisodiy tahlil uchun eng kam ta'minlangan iste'mol byudjeti muhim o'rin tutib, u ish haqi, nafaqa, stipendiya va boshqa daromadlardan tashkil topadi.

Eng kam iste'mol byudjetini hisoblash usullari.

- iste'mol savati asosida
- regressiv usul: iste'molning eng kam qiymati, turli xarajatlar va daromadlar nisbati orqali
- ekspert baholash asosida
- ijtimoiy kuzatish o'tkazish orqali

Iste'mol savati

Insonning muayyan darajadagi ehtiyojlarini qondirish uchun zarur bo'lgan tovarlar va xizmatlar miqdori bo'lib, u joriy bozor narxlariga bo'yicha hisoblanadi.

«Turmush sifati indeksi» va «Inson kamolati indeksi» – aholi turmush farovonligi darajasini ifodalaydi.

«Turmush sifati indeksi» ko'rsatkichlari

- sog'liqni saqlash holati
- ta'lim darajasi
- o'rtacha umr kechirish yoshi
- bandlik darajasi
- ijtimoiy-siyosiy hayotdagi faollik

«Inson kamolati indeksi» ko'rsatkichlari

- aholi jon boshiga to'g'ri keladigan YAIM, SMM va MD
- kutilayotgan umr kechirish yoshi
- ta'lim darajasi

5-§. Davlatning ijtimoiy siyosati va uning asosiy yo'nalishlari

Ijtimoiy siyosat

Bu davlatning daromadlar taqsimotidagi tengsizlikni yumshatish, bozor iqtisodiyoti ishtirokchilari o'rtasidagi ziddiyatlarni bartaraf qilish va aholini samarali ijtimoiy himoyalashga qaratilgan siyosatdir.

O'zbekistonda bozor munosabatlariga o'tish davrida davlat ijtimoiy siyosatining asosiy yo'nalishlari.

I. Aholini ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va himoya qilish.

- narxlar erkinlashtirilishi va pulning qadrsizlanish darajasi ortib borishi bilan daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish;
- ichki iste'mol bozorini himoya qilish hamda oziq-ovqat mahsulotlari va nooziq-ovqat mollari asosiy turlari iste'molini muayyan darajada ushlab turish;
- aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash

II. Mehnat qilish huquqi kafolatini ta'minlash. Bunda davlat erkin kasb-hunar egallash, ish joyi va sohasini tanlashini kafolatlash zarur.

III. Aholi bandligini tartibga solish.

- ishchi kuchini qayta tayorlash
- ishchi kuchi migratsiyasi
- mavjud ishchi kuchini bozor konyunkturasiga moslashtirish
- ishsizlik nafaqasi berish.

Aholini ijtimoiy himoyalashning moliyaviy manbalari

- davlat byudjeti mablag'lari
- korxonalarining maxsus fondlari
- mahalla va xayriya fondlari

Ijtimoiy himoyalash maqsadidagi mablag'larning taqsimlanish yo'nalishlari.

→ **1-yo'nalish.** Aholi iste'moli qondirilish darajasi hisobga olinib, ular mehnatiga bog'liq holda qo'lga tushadigan mablag'lar.

→ **2-yo'nalish.** Iste'mol darajasi hisobga olinib, mehnatga bog'liq bo'lmagan holda beriladigan yordam pullari.

→ **3-yo'nalish.** Ijtimoiy sohalar orqali ko'rsatiladigan xizmatlar va beriladigan imtiyozlar.

Respublikada iqtisodiy islohotlarning alohida bosqichlarida aholini ijtimoiy himoyalash xususiyatlari.

Birinchi bosqichda

Aholining kam ta'minlangan, nochor qatlamlarini yalpi ijtimoiy himoyalash va qo'llab-quvvatlash bo'yicha kuchli chora-tadbirlar o'tkazish.

Ikkinchi bosqichda

Yalpi ijtimoiy himoyalash tizimidan aniq maqsadli va aholining aniq tabaqalarini qamrab oladigan tizimiga o'tish.

28-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Respublikada aholini ijtimoiy himoyalashning asosiy yo'nalishini ko'rsating:

- daromadlarning eng kam va o'rtacha darajasini muntazam oshirib borish;
- ichki iste'mol bozorini himoya qilish;
- aholining kam ta'minlangan tabaqalarini ijtimoiy himoyalash;
- faol ijtimoiy siyosatni amalga oshirish;
- yuqoridagilarning barchasi.

2. Daromadlarni indeksatsiyalash nima?

- narx-navo indekslarini oshirish;
- narxlar indeksining oshishiga muvofiq ravishda to'lanadigan ish haqi va boshqa to'lovlarni oshirish;

- v) davlat byudjeti daromadlarini shakllantirish;
- g) daromadlardan olinadigan soliqlar miqdorini o'zgartirish;
- d) ish haqi va boshqa daromadlarni "qotirib" qo'yish.

3. Sarf-xarajat va jamg'arish miqdori quyidagi omilga bog'liq:

- a) olayotgan daromad miqdoriga;
- b) talabga;
- v) inflyatsiya darajasiga;
- g) taklifga;
- d) iste'molchining yashash joyiga.

4. Transfert to'lovlari nima?

- a) kredit foizlarini to'lash;
- b) kommunal xizmat to'lovlari;
- v) eksport xarajatlari;
- g) chet ellardan olingan qarzlarni to'lash;
- d) aholini ijtimoiy himoyalashga ajratiladigan mablag'lar va pen-siyalar.

5. Aholi daromadlari nima?

- a) ish haqi;
- b) ish haqi va ijtimoiy nafaqalar;
- v) meros qoldirilgan va hadya qilingan mol-mulk;
- g) moddiy daromadlar;
- d) ma'lum vaqt davomida aholining olgan barcha pul va natural daromadlari.

6. Aholi daromadlarini toping.

- a) davlat nafaqalarining barcha turlari;
- b) yordamchi xo'jaliklardan olinadigan barcha daromad turlari;
- v) mol-mulki hisobga olindigan daromadlari;
- g) yakka tartibdagi faoliyat natijasida olinadigan daromadlar;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

7. Aholi pul daromadlari nima?

- a) ish haqi;
- b) ish haqi va ijtimoiy nafaqalar;
- v) o'z ehtiyojini qondirish uchun aholi ixtiyoridagi moddiy vosi-talar qiymati;
- g) ma'lum bir vaqt ichida (masalan: bir oy yoki bir yil) aholi to-monidan olinadigan pul mablag'lari summasi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

8. Aholi daromadlarining manbai nima?

- a) davlat nafaqalarining hamma turlari;
- b) yordamchi xo'jaliklardan olinadigan daromadlar;
- v) yakka tartibdagi faoliyat natijasida olinadigan daromadlar;
- g) tadbirkorlik faoliyati natijasida olinadigan daromadlar;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

9. Qaysi vaqtda ishchining real ish haqi oshadi?

- a) oylik nominal ish haqi va narxlar mutanosib oshganda;

b) narxi va nominal ish haqi mutanosib pasayganda;

v) nominal ish haqi kamayganda;

g) nominal ish haqi oshib narxlar pasayganda;

d) yuqoridagi barcha hollarda.

10. Ijtimoiy iste'mol fondi nima?

a) aholi uchun to'lanadigan yordam mablag'lari;

b) mukofot pullari;

v) ish haqi, yordam va mukofot pullari;

g) insonning mehnat qilish jarayonida ishtirok etish-etmasligidan qat'i nazar, davlat tomonidan tashkil qilingan maxsus fondlardan ularga ajratiladigan pul mablag'lari;

d) yuqoridagilarning barchasi.

11. Aholi real daromadining o'sishi qaysi holda ro'y beradi?

a) nominal daromad va narxlarning o'sishi mutanosib bo'lganda;

b) nominal daromad narxlardan tez o'sganda;

v) narxlar nominal daromaddan tez o'sganda;

g) soliqlar va majburiy to'lovlar nominal daromaddan tez o'sganda;

d) iste'mol bozori to'yinganlik darajasi pasayganda.

12. Qaysi daromad turi xodimlar mehnatining natijasiga bog'liq?

a) ish haqi;

b) dividend;

v) foiz;

g) renta;

d) ijara haqi.

13. Aholi turmush darajasi keskin pasayib ketishining oldini olishga qaratilgan tadbirlardan qaysi biri iqtisodiy islohotlarning birinchi bosqichiga tegishli emas?

a) miqdori o'zgarib turadigan pul to'lovlarini muntazam amalga oshirish;

b) imtiyozlar va turli dotatsiyalar tarzidagi bilvosita to'lovlarni qo'llash;

v) qo'shimcha ijtimoiy imtiyozlarning butun bir tizimiga amal qilishi;

g) fuqarolarga turar-joylarning bepul shaxsiy mulk qilib berilishi;

d) aniq maqsadli va aholining eng muhtoj tabaqalarni qamrab oladigan ijtimoiy himoyalash tizimining joriy qilish.

14. O'zbekistonda xalqning ma'naviy ruhiy tiklanishi qanday negizga asoslanadi?

a) umuminsoniy qadriyatlarga sodiq;

b) xalqning ma'naviy merosini mustahkamlash va rivojlantirish;

v) insonning o'z imkoniyatlarini erkin namoyon qilish;

g) vatanparvarlik;

d) yuqoridagilarning barchasi.

15. Respublikada amalga oshirilgan islohotlar natijasida qanday ma'naviy ruhly saboqlar olindi?

- a) alohida yangilanish, taraqqiyot yo'liga, kelajakka ishonch ruhi paydo bo'ldi;
- b) davlat mustaqilligini saqlash va iqtisodiy barqarorlikka erishish avvalo aholi birdamligi, osoyishtaligi va tinchligiga bog'liqlik ruhiyatimizga singib bordi;
- v) dunyoqarashimizda tub o'zgarishlar bo'lmas ekan buyuk maqsadlarga erishish mumkin ymasligiga anglab etildi;
- g) sharqona hayot tarziga, tarixiy o'tmishga va islomiy falsafasi g'oyalariga xos iqtisodiyot barpo etilayotganligiga ishonch uyg'ondi;
- d) yuqoridagi barcha javoblar to'g'ri.

16. Aholini ijtimoiy himoyalashning samaradorligini oshirish qanday vazifalarni hal qilishga bog'liq?

- a) ishlab chiqarishni muttasil rivojlantirishga;
- b) davlat mablag'lari bilan birga mehnat jamoat va boshqa tashkilotlar mablag'larini keng jalb qilishga;
- v) odamlarning qobiliyatini faollashtirishni ta'minlaydigan kuchli mexanizmi vujudga keltirishga;
- g) aholi daromadlarida asossiz katta farqlarga yo'l qo'ymaslik, qashshoqlikka qarshi kurash;
- d) yuqoridagilarning barchasiga.

17. Aholini ijtimoiy himoyalashning qaysi tamoyilli ularning mehnat faolligini rag'batlantirishga qaratiladi?

- a) aholining turli guruhlarini himoyalashga tabaqalashgan holda yondashish;
- b) barcha darajada aholining ijtimoiy huquqiy va erkinliklarini yagona kafolatlar tizimiga uyushtirish;
- v) aholining turmush darajasini ko'tarishda ularning shaxsiy daromadlari rolini doimiy oshirib borish;
- g) ijtimoiy kafolatlarning moslashuvchanligini ta'minlashda;
- d) ijtimoiy himoya qilish tizimining resurs bazasini mustahkamlash.

IV BO'LIM. JAHON XO'JALIGI

29-mavzu. Jahon xo'jaligi va uning evalyutsiyasi

1-§. Jahon xo'jaligi, uning qaror topishi va rivojlanishining umumjahon tomonlari

Jahon xo'jaligi - bu xalqaro mehnat taqsimoti va integratsion tamoyillar hamda iqtisodiy munosabatlarning xalqaro tizimi orqali bir-biri bilan chambarchas bog'langan milliy xo'jaliklar majmuasidir.

Jahon xo'jaligining vujudga kelish shart-sharoitlari

—> xalqaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashishning qaror topishi va rivojlanishi.

—> Transport, aloqa va xalqaro kommunikatsiya tizimlari rivojlanishi.

—> Kapitalni to'planishi va markazlashishi oqibatida xalqaro monopoliyalar vujudga kelishi.

—> FTT va ishlab chiqarishning baynalminallashuv jarayoni kuchayib borishi.

Jahon xo'jaligining vujudga kelish va rivojlanish bosqichlari.

bosqich: Jahon xo'jaligining qaror topishi.

bosqich: Jahon xo'jaligining ikki tizimga (kapitalistik va sotsialistik) ajralishi.

bosqich: Dunyo mamlakatlarining hozirgi zamon bozor iqtisodiyotiga o'ta boshlashi.

Jahon xo'jaligi mamlakatlari turkumlanishi

I.	Xo'jalik tizimlari xususiyatiga ko'ra:
a) rivojlangan mamlakatlar;
b) bozor iqtisodiyotida rivojlanayotgan mamlakatlar;
v) bozor iqtisodiyoti mavjud bo'lmagan mamlakatlar.
II.	Rivojlanganlik darajasi bo'yicha:
a) kam rivojlangan mamlakatlar;
b) rivojlanishi o'rtacha bo'lgan mamlakatlar;
v) yuqori darajada rivojlangan mamlakatlar.
III.	Alohida yorqin aks etgan iqtisodiy belgilariga ko'ra:
a) yangi industrial mamlakatlar (shimoliy sharqiy Osiyo va Lotin Amerikasidagi);
b) yuqori daromadli neft eksport qiluvchi mamlakatlar (Quvayt, Saudiya Arabistoni va boshqalar);
v) eng kam rivojlangan mamlakatlar (Ekvador);
g) eng kambag'al mamlakatlar (Chad, Bangladesh, Efiopiya).
IV.	Sinfy yondashuvga ko'ra:
a) sotsialistik mamlakatlar;
b) kapitalistik mamlakatlar;
v) uchinchi dunyo mamlakatlari.

Hozirgi davrda jahon iqtisodiy rivojlanishining xususiyatlari:

Turli mamlakatlar va xo'jalik regionlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning ortib borishi.

Dunyo turli mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyot darajasi bo'yicha bir-biriga yaqinlashib borish tamoyilining kuchayishi.

Rivojlanayotgan va o'rta darajada rivojlangan dunyo mamlakatlarida sanoat ishlab chiqarishi va xizmat ko'rsatish sohalarining tez rivojlanib borishi.

Milliy xo'jaliklarda ishlab chiqarish baynalmilalashuvining kuchayishi.

Milliy xo'jaliklarning baynalminallashuvi ularning jahon xo'jaligi aloqalarida qatnashuvi darajasini ifodalaydi.

Baynalminallashuv darajasi ko'rsatkichlari:

- mamlakatning jahon savdosidagi ulushi
- mamlakat yalpi ichki mahsulotida eksport ulushi (eksport kvotasi)
- eksport va import hajmi, shu jumladan kapital eksporti va importi

2-§. Xalqaro mehnat taqsimoti. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va uning shakllari

Xalqaro mehnat taqsimoti

Bu mehnatning jahon davlatlari o'rtasida taqsimlanishi, ya'ni alohida mamlakatlarning tovar va xizmatlarning muayyan turlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashuvidir.

Xalqaro mehnat taqsimoti (va uning rivojlanishi) ni taqozo qiluvchi omillar:

1. Mamlakatlarning tabiiy-geografik sharoiti:
• tabiiy-iqlim sharoiti;
• tabiiy resurslarning miqdori va tarkibi.

2. Mamlakatlar iqtisodiyotining rivojlanish darajasi, tuzilishi va ko'lami.

3. Mamlakat aholisi ixtisoslashgan an'anaviy ishlab chiqarish turi.

4. Mehnat resurslarining miqdori va sifati.

5. Ichki bozorning hajmi.

Xalqaro iqtisodiy integratsiya

Bu dunyo mamlakatlari o'rtasida o'zaro bog'liqliklarning kuchayishi va mehnat taqsimoti asosida milliy xo'jaliklar o'rtasidagi iqtisodiy aloqalarning birlashib borish jaravonidir.

Xalqaro iqtisodiy integratsiyaning asosiy shakllari

Erkin savdo zonalari

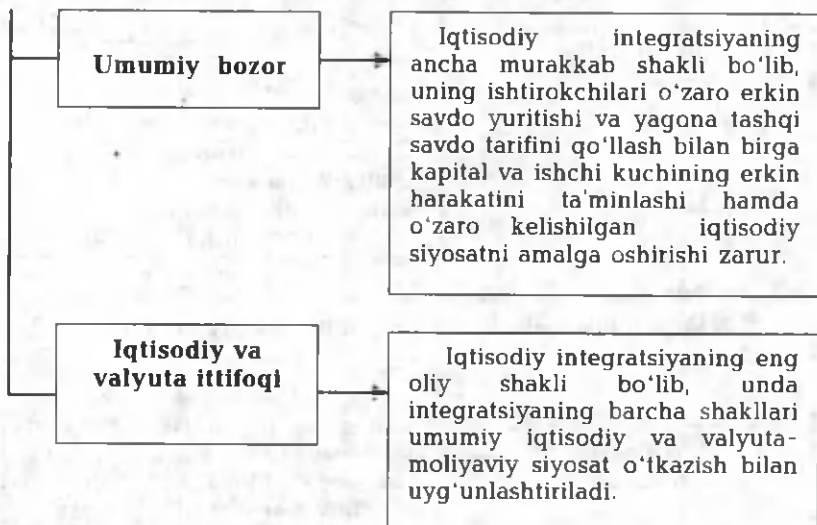
Iqtisodiy integratsiyaning eng oddiy shakli bo'lib, uning doirasida ishtirokchi mamlakatlar o'rtasidagi savdo cheklanishlari bekor qilinadi. Yevropa erkin savdo uyushmasi va MDH davlatlari o'rtasidagi ayrim o'zaro bitimlar bunga misol bo'la oladi.

Boj ittifoqi

Bu shakl yagona tashqi savdo boj tariflari o'rnatishni va uchinchi mamlakatga nisbatan yagona tashqi savdo siyosati yuritishni taqozo qiladi. Bunga Yevropa Ittifoqi yorqin misoldir.

To'lov ittifoqi

Bu milliy valyutalarning o'zaro erkin almashuvini va hisob-kitoblarda yagona pul birligining amal qilishini ta'minlaydi. Unga Yevropa hamjamiyatini misol qilish mumkin.

- Xalqaro iqtisodiy integratsiya jarayonini taqozo qiluvchi omillar:

- Xo'jalik aloqalarining baynalmilallashuvi.
- Xalqaro mehnat taqsimotining chuqurlashuvi.
- Umumjahon fan-texnika revolyutsiyasi.
- Milliy iqtisodiyot ochiqligining kuchayishi.

3-§. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar shakllari. TMK va jahon infratuzilmasining rivojlanishi

Xalqaro iqtisodiy munosabatlar (XIM)

Xalqaro mehnat taqsimoti negizida dunyo mamlakatlari o'rtasida qaror topgan xo'jalik aloqalarining muayyan tizimidir.

XIM shakllari

- tovar va xizmatlar bilan xalqaro savdo
- kapital va chet el investitsiyalari harakati
- ishchi kuchi migratsiyasi
- ishlab chiqarishning davlatlararo kooperatsiyasi
- fan va texnika sohasidagi ayirboshlash
- valyuta-kredit munosabatlari.

Halqaro savdo

Halqaro iqtisodiy munosabatlarning eng ko'na va yetakchi shakli bo'lib, bunda tovar (xizmat) lar harakati davlatlar o'rtasida jahon bozori doirasida ro'y beradi.

Kapitalning halqaro harakati

Bu kapitalning chet ellarda joylashtirilishi va faoliyat qilishidir

Chetga kapital chiqarish shakllari

I. Kapital chiqaruvchi subyekt turiga ko'ra

- xususiy kapital
- davlat kapitali
- kapitalning halqaro tashkilotlar orqali harakati

II . Ashyoviy buyum ko'rinishiga qarab

- pul va tovar shaklida
- mashina va uskunalar, patentlar, nau-xaular shaklida.

**III . Berilish mud-
datiga ko'ra**

- Qisqa, o'rtta va uzoq mud-
datli kreditlar shaklida

**IV. Kapital hisobiga
olinadigan daromad
turiga ko'ra**

- Ssuda kapitali (qo'yilmalar
bo'yicha foiz shaklida
daromad keltiradi)
- Tadbirkorlik kapitali
(foyda keltiradi).

Tadbirkorlik kapitali

**Tog'ridan-tog'ri investitsi-
yalar**

Shu kapital hisobiga quril-
gan obyektlar (korxonalar)
ustidan nazorat qilish
huquqini beradi.

Portfelli investitsiyalar

Shu kapital hisobiga
qurilgan obyektlar usti-
dan nazorat qilish
huquqini bermaydi.

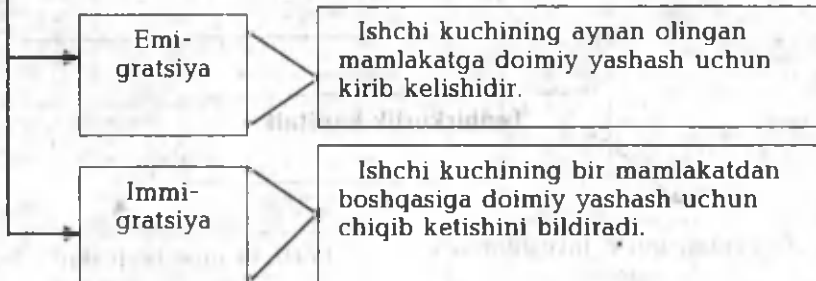
Ishchi kuchi migratsiyasi

Bu ishchi kuchi resurs-
larining ancha qulay sha-
roitda ish bilan ta'min-
lanishi va yuqori ish haqi
olish maqsadida bir mam-
lakatdan boshqasiga ko'-
chib o'tishini bildiradi.

• **Ishchi kuchining xalqaro migratsiyasini taqozo qiluvchi omillar**

- **iqtisodiy**
- **siyosiy**
- **madaniy**
- **etnik**
- **qon-qardoshlik**
- **oilaviy va h.k.**

Xalqaro migratsiya tarkibiy tuzilishi

Ishlab chiqarishning xalqaro kooperatsiyasi

Mehnat taqsimotining baynalmilal ko'lamda birlashib borishidir.

• **Xalqaro kooperatsiyaning asosiy yo'nalishlari**

- **yuqori sig'imli mahsulotlar ishlab chiqarish va ilmiy tadqiqotlar o'tkazish**
- **savdo-iqtisodiy sohada kooperatsiya**
- **tovarlarni sotgandan keyin xizmat ko'rsatish.**

Fan-texnika yutuqlari bilan xalqaro ayirboshlash shakllari:

**ilmiy-texnikaviy axborotlar ayirboshlanishi;
mutaxassislar va fan sohasi xodimlari bilan ayirboshlash;
tadqiqot va yangiliklarni litsenziya asosida berish;
ilmiy-tadqiqot ishlarini o'tkazish;
fan-texnika va texnologiyani ishlab chiqish bo'yicha
umumiy qo'shimcha tadbirkorlik;
xalqaro injiniring.**

**Xalqaro
injiniring**

Bu bir davlat tomonidan boshqasiga sanoat va boshqa obyektlarni loyihalashtirish hamda qurish jarayoniga kerakli hisob-kitob loyihalarini berish va injenerlik-qurilish xizmati ko'rsatishdan iborat.

Ishlab chiqarishning xalqaro miqyosda baynalmilallashuvi kapitalning transmilliy shaklda rivojlanishi va transmilliy kompaniyalar vujudga kelishining shart-sharoiti hisoblanadi.

Kapitali milliy va faoliyat qilish doirasi xalqaro bo'lgan korporatsiyalar transmilliy kompaniyalar (TMK) deyiladi.

- Dunyodagi eng yirik TMKlar
- "Jenerel Motors"
- "Ford"
- "Royyal-Datch-Shell"
- "Ekson"
- "Toyota"
- "Jeneral Elektrik"
- "IBM"
- "Xitachi"

Nafaqat faoliyat yuritishi, balki kapitali va nazorat qilish doirasi ham baynalmilal bo'lgan kompaniyalar xalqaro korporatsiyalar deyiladi.

Eng yirik xalqaro korporatsiyalari:

- Royal-Datch-Shell
- Yunilever
- Arbsd

Jahon infratuzilmasi

Bu tovarlar, xizmatlar, mehnat va moliyaviy resurslarning milliy chegaradan tashqaridagi harakatiga, ya'ni xalqaro ayirboshlanishiga xizmat qiluvchi muassasaviy tuzilmalardir.

Jahon infratuzilmasi tarkibiy qismlari:

- Xalqaro transport tizimi (dengiz, daryo, havo, temir yo'l).
- Xalqaro axborot kommunikatsiyalar tarmog'i.
- Xalqaro moliya markazlari, birjalalar, yirik sanoat va savdo birlashmalari.

4-§. Jahon xo'jalik aloqalarining xalqaro tartibga solinishi. O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishining asosiy yo'nalishlari

Jahon xo'jalik aloqalarini xalqaro tartibga solishbu davlatlararo va xalqaro tashkilotlar yordamida o'rnatilgan me'yorlar asosida milliy davlatlar tashqi iqtisodiy faoliyatini xalqaro darajada uyg'unlashtirish va tartibga solishga qaratiladi.

Eng birinchi tashkil qilingan xalqaro tashkilotlar:

- Millatlar ligasi (1919 y. tuzilgan).
- Xalqaro hisob-kitoblar banki (1929 y. tuzilgan).

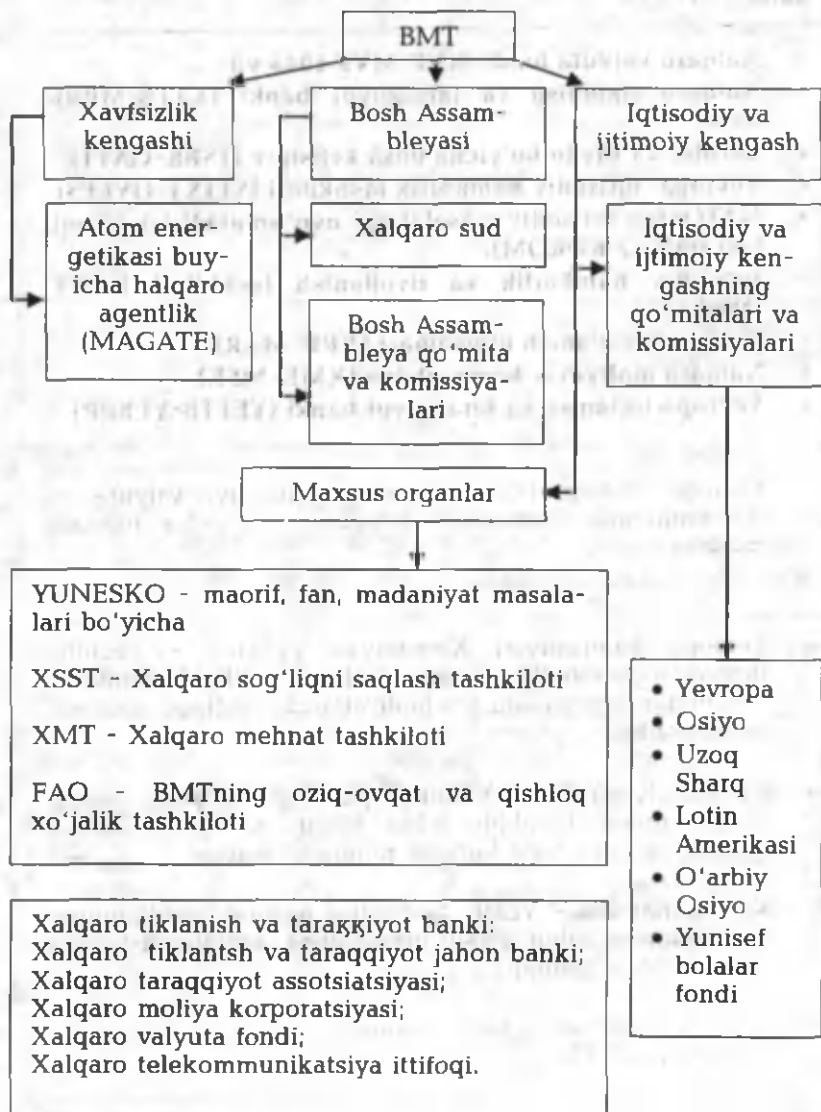
Xalqaro iqtisodiy munosabatlarni tartibga soluvchi muassasalar:

- Xalqaro valyuta fondi (XVF-MVF 1945 y.)
- Xalqaro tiklanish va taraqqiyot banki (XTTB-MBRR; 1945)
- Tariflar va savdo bo'yicha bosh kelishuv (TSBK-GATT)
- Yevropa iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (YEIXT-OYEES)
- NATONing iqtisodiy masalalarni uyg'unlashtirish qo'mitasi (IMUQ-KOKOM).
- Iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkiloti (IHRT-OYEES)
- Xalqaro rivojlanish uyushmasi (XRU-MAR)
- Xalqaro moliyaviy korporatsiya (XMK-MFK)
- Yevropa tiklanish va taraqqiyot banki (YETTB-YEBRR)

Yevropa Ittifoqi (YEI) doirasida iqtisodiy, valyuta va siyosiy hamkorlik vazifalarini bajarish bo'yicha tuzilgan muassasalar.

- Yevropa hamjamiyati Komissiyasi (YEHK) - YEIning ijroiya organi bo'lib, uning a'zolarini milliy hukumatlar tomonidan tayinlasada o'z faoliyatlarida mutlaqo mustaqil muassasadir.
- Vazirlar Kengashi - YEIning qaror qabul qilish organi bo'lib, uning tarkibida ichki ishlar, moliya, ta'minot, qishloq xo'jaligi kabi Vazirlar Kengashi mavjud.
- Yevroparlament - YEHK faoliyatini nazorat qiladi, uning byudjetini va qabul qilgan qonunlarini tasdiqlaydi hamda o'zgartirishlar kiritadi.
- Yevropa markaziy banki-yagona pul-kredit siyosatini o'tkazadi. (EKYU)

Birlashgan Millatlar Tashkiloti (BMT), uning kengash va organlari

O'zbekistonning jahon xo'jalik aloqalarida ishtirok etishining asosi - bu ochiq turdagi iqtisodiyotni vujudga keltirishdir.

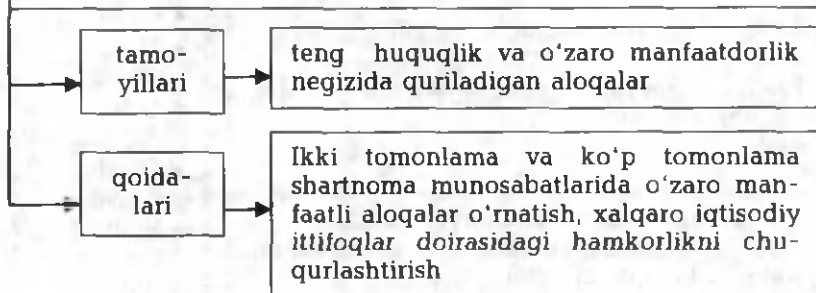
O'zbekiston a'zo bo'lib kirgan dastlabki xalqaro ittifoqlar:

- Mustaqil Davlatlar Hamdo'stligi (MDH) 1991 y.
- Iqtisodiy hamkorlik tashkiloti (IHT) - Markaziy Osiyo Davlatlari, Turkiya, Eron va Pokiston tomonidan tuzilgan.

O'zbekistonning tashqi iqtisodiy faoliyatini amalga oshiruvchi muassasalar:

- Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi.
- Tashqi iqtisodiy faoliyat milliy banki.
- Bojxona qo'mitasi.
- Vazirlar Mahkamasi, boshqaruvning quyi bo'g'inlari va korxonalaridagi tashqi iqtisodiy aloqalar bo'limi.
- Chet eldagi savdo uylari va savdo-sanoat palatalari.

O'zbekiston tashqi siyosatini amalga oshirishning asosiy

**O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasi ko'rsatkichlari
(mln. AQSh dollari hisobida)**

Ko'rsatkichlar	yillar				
	1999	2000	2001	2002	2003
Tashqi savdo aylanmasi, shu jumladan:	6346,5	6212,1	6307,3	5700,4	6689,2
• eksport	3235,8	3264,7	3170,4	2988,4	3725,0
• import	3110,7	2947,4	3136,9	2712,0	2964,2

O'zbekistonning tashqi savdo aylanmasida MDH va uzoq xorij mamlakatlar ulushi (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	yillar				
	1999	2000	2001	2002	2003
Tashqi savdo aylanmasi, shu jumladan:	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
• MDH mamlaklari	28,2	37,0	35,8	32	31,5
• eksport	30,4	35,9	34,4	27,6	26
• import	26,0	38,2	37,2	36,9	38,3
• Uzoq xorij mamlakatlari	71,8	63	64,2	68,0	68,5
• eksport	69,6	64,1	65,6	72,4	74,0
• import	74,0	61,8	62,8	63,1	61,7

Respublika tashqi savdo aylanmasida yuqori ulushga ega bo'lgan dunyo mamlakatlari (% hisobida)

Mamlakatlar	yillar				
	1999		2001		2003
Avstriya	1.0		0.8		0.6
Belgiya	1.2		1.7		1.4
Buyuk Britaniya	4.7		5.3		5.3
Germaniya	4.7		4.4		5.0
Eron		4.5
Xitoy	1.5		2.3		3.2
Koreya	6.3		5.7		4.3
Turkiya	3.2		3.3		4.0
Shveytsariya	4.8		3.7		3.3
AQSh	5.0		7.3		5.0

Respublika tashqi savdo aylanmasining dunyo bo'yicha taqsimlanishi (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	yillar			
	2000	2001	2002	2003
Jami	100,0	100,0	100,0	100,0
shu jumladan:				
Evropa	63,1	63,1	60,3	60,3
Osiyo	31,3	31,4	30,8	33,0
Afrika	0,1	0,1	0,1	0,1
Amerika	5,4	5,2	8,7	6,5
Avstraliya va Okeaniya	0,1	0,2	0,1	0,1

Respublika eksport va import tarkibi (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	yillar			
	2000	2001	2002	2003
eksport, shu jumladan:	100,0	100,0	100,0	100,0
• paxta tolasi	27,5	24,3	22,4	19,8
• oziq-ovqatlar	5,4	3,8	3,5	2,7
• kimyo mahsulotlari, plastmassa va undan yasalgan buyumlar	2,9	2,6	3,0	3,1
• rangli va qora metallar	6,6	6,8	6,4	6,4
• mashina va skunalar	3,4	3,8	3,9	5,9
• energiya manbalari	10,3	9,9	8,1	9,8
• xizmatlar	13,7	14,1	15,9	14,4
• boshqalar	...	34,7	36,9	37,9
Import	100,0	100,0	100,0	100,0
• oziq-ovqatlar	12,3	10,8	12,5	9,9
• kimyo mahsulotlari, plastmassa va undan yasalgan buyumlar	13,6	12,7	15,1	12,8
• rangli va qora metallar	8,6	10,9	8,0	7,9
• mashina va skunalar	35,4	41,2	41,4	44,4
• energiya manbalari	3,8	1,9	1,3	2,7
• xizmatlar	8,5	10,3	10,6	10,2
• boshqalar	...	12,2	11,1	12,1

O'zbekistonda Respublika iqtisodiyotiga xorijiy investitsiyalarni jalb qilishga shart-sharoit yaratish, ularning huquqlarini qimoyalash va sarflangan sarmoyasini kafolatlashga xizmat qiluvchi muassasalar:

- "O'zbekinvest" milliy sug'urta kompaniyasi va boshqa qo'shma sug'urta kompaniyalar.
- Respublika Vazirlar Mahkamasi huzuridagi investitsiyalarga ko'maklashuvchi kengash (BMT bilan birgalikda tashkil qilingan).
- Davlat mulki qo'mitasi huzuridagi ko'chmas mulk va xorijiy investitsiyalar agentligi.

O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishining asosiy yo'nalishlari:

- Tashqi savdo (MDH va uzoq xorijiy davlatlar bilan) Markaziy Osiyo davlatlari (O'zbekiston, Qozog'iston va Qirg'iziston) o'rtasidagi yagona iqtisodiy makon tog'risidagi shartnomani amalga oshirishga qaratilgan dasturlardagi ishtiroki. Jumladan, ular sanoatini integratsiyalashtirishga qaratilgan dasturlar.

- MDH muassasalari (Davlatlararo iqtisodiy qo'mita, Davlatlararo bank va boshqalar)dagi ishtiroki.

- MDH mamlakatlar bilan o'rnatilgan ichki va ko'p tomonlama iqtisodiy aloqalar.

- BMTning Respublikada amalga oshirilayotgan iqtisodiy, ta'lim, sog'liqni saqlash, madaniyat, fan sohalarida amalga oshirilayotgan loyihalaridagi ishtiroki.

- Yevropa Ittifoqi (YEI) bilan imzolangan "Sheriklik va Hamkorlik tog'risidagi" bitim(1996 y.).

- YEIga a'zo mamlakatlar bilan iqtisodiy va savdo sohadagi hamkorlik.

- NATOning "Tinchlik yo'lidagi sheriklik" dasturidagi ishtiroki.

- XVF va jahon banki muassasalari (XTTB, XRU, XMK, investitsiyalarni kafolatlash xalqaro agentligi) bilan hamkorlik.

- YETTB, jahon savdo tashkiloti (JST) va Osiyo rivojlanish banki (ORB) bilan hamkorlik.

O'zbekistonda chet el investitsiyalari ishtirokidagi tashkil qilingan korxonalar

Ko'rsatkichlar	yillar								
	2000		2001		2002		2003		2003 y 2000 yilga nisbatan
	soni	Ulushi %	soni	Ulushi %	soni	Ulushi %	soni	Ulushi %	%
• Ro'yxatga olingan korxonalar jami	3445	100,0	3301	100,0	3322	100,0	3539	100,0	102,7
• Faoliyat ko'rsatayotgan korxonalar	1795 899	52,1 50,1	1958 1048	59,3 53,5	2087 1166	62,8 55,9	2209 1307	62,4 59,2	123,1 145,4
• sanoatda									
• qishloq va o'rmon xo'jaligida	29	1,6	36	1,8	47	2,2	57	2,6	196,6
• transport va aloqada	88 73	4,9 4,1	86 74	4,4 3,8	88 77	4,2 2,3	94 77	4,2 3,5	106,8 105,5
• qurilishda									
• savdo va umumiy ovqatlanishda	537 169	29,9 9,4	519 195	26,5 10,0	449 260	23,9 12,4	452 222	20,5 10,0	84,2 131,4
• boshqalar									

29-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Jahon infratuzilmasi nima?

- jahon savdosi;
- ilmiy-texnika aloqalari;
- halqaro axborot;
- jahon bozorida tovarlarni ishlab chiqaruvchidan iste'molchilarga yetkazib beruvchi sohalar;
- yuqoridagilar barchasi.

2. Korxonaning tashqi iqtisodiy faoliyatiga baho berishda qaysi ko'rsatkich asosiy hisoblanadi?

- eksport hajmi;
- import hajmi;
- sof eksport hajmi;
- barterli ayirboshlash hajmi;
- bir-birini qoplovchi to'lovlar hajmi.

3. Valqapo iqtisodiy integrasiyaning eng oddiy shakli?

- a) boj ittifoqi;
- b) to'lov ittifoqi;
- v) erkin savdo zonalari;
- g) umumiy bozor;
- d) iqtisodiy va to'lov ittifoqi.

4. O'zbekistonda tashqi iqtisodiy aloqalarni shakllantirishda qanday tamoyillariga amal qilinadi?

- a) umuminsoniy manfaatlarga;
- b) milliy manfaatlarga;
- v) sinfiy manfaatlarga;
- g) davlat manfaatlarga;
- d) umuminsoniy va milliy manfaatlarni mushtarakligiga.

5. O'zbekiston o'zining aloqalarini qanday asosda tashkil etmoqda?

- a) NATO doirasida;
- b) Evropa xavfsizlik va hamkorlik tashkiloti doirasida;
- v) xalqaro valyuta fondi orqali;
- g) ko'p tomonlama asosida;
- d) ham ko'p tomonlama va ham ikki tomonlama asosida.

6. O'zbekiston jahondagi nechta mamlakatlar bilan rasmiy diplomatik aloqalar o'rnatgan?

- a) 165 ta;
- b) 120 dan ortiq;
- v) 210 ta;
- g) 88 ta;
- d) 100 ta.

7. Respublika tashqi iqtisodiy siyosatining qaysi prinsipi xalqaro iqtisodiy aloqalarini rivojlantirishni ko'zda tutadi.

- a) tashqi munosabatlarda oshkoralik;
- b) boshqa mamlakatlarning ichki ishlariga aralashmaslik;
- v) o'zaro manfaatlarni har tomonlama hisobga olish;
- g) ikki tomonlama va ko'p tomonlama tashqi aloqalarni rivojlantirish;
- d) xalqaro huquqiy normalariga rioya qilish.

8. Mamlakat tashqi iqtisodiy faoliyatini rivojlantirishning qaysi yo'nalishi «aktiv» savdo balansiga erishishga yordam beradi.

- a) mamlakat eksporti imkoniyatini kengaytirish;
- b) importning salmog'ini qisqartirish;
- v) xorijiy sarmoyalarni respublika iqtisodiyotiga keng ko'lamda jalb qilish;
- g) a) va b) to'g'ri;
- d) b) va v) to'g'ri.

9. Tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishga qaratilgan vazifalardan qaysibiri mamlakatning jahon bozoriga kirib borishini ta'minlaydi?

- a) iqtisodiyotning xom ashyo etishtirishga ixtisoslashishiga chek qo'yish;
- b) iste'molga tayor, pirovard mahsulot ishlab chiqarishga o'tish;
- v) importning o'rnini bosadigan tovarlar chiqarish;
- g) mamlakat eksport salohiyatini kengaytirish;
- d) istiqbolli sohalarni rivojlantirishga ustuvorlik berish.

30-mavzu. Jahon bozori. Xalqaro valyuta va kredit munosabatlari

1-§. Qiyosiy ustunlik nazariyasi

A. Smitning «mutlaq ustunlik» nazariyasi

Qanday tovarlarni eksport va qaysilarini import qilishning afzalliklari to'g'risidagi qarashlarini bayon qilishda milliy hamda jahon narxlari va ularning ishlab chiqarish xarajatlari mutlaq miqdori o'rtasidagi farqni hisobga oladi.

Boshqacha aytganda, mazkur nazariya xarajatlarning mutlaq miqdoriga asoslanadi. Unga ko'ra, har bir mamlakat o'zida kamroq xarajat sarflanadigan mahsulotlarni ishlab chiqarish, ancha yuqori xarajatlarni taqozo qiladiganlarini esa tashqa-ridan sotib olishi lozim.

D. Rikardoning «nisbiy ustunlik» nazariyasi

Xalqaro mehnat taqsimoti va ixtisoslashishning umumiy tamoyillariga asoslanish orqali aniqlanadigan xarajatlar nisbatidagi farq (avvalo tabiiy-geografik sharoitlar tufayli kelib chiqadigan) aynan olingan mamlakatda qaysi tovarlarni ishlab chiqarish, qaysilarini ayirboshlash orqali chetdan olish lozimligini ko'rsatadi.

D. Rikardo «nisbiy ustunlik» nazariyasini asoslash uchun Angliyada movut va Portugaliyada vino ishlab chiqarishning afzalligini misol qilib keltiradi.

Mamlakatlar	Resurs sarfi					
	Alohida ishlab chiqarishga ixtisoslashqanda					
	vino	movut	jami	vino	mo-vut	jami
Portugaliya	80	90	170	160		160
Angliya	120	100	220		200	200
Jami	200	190	390	160	200	360

Jadval ma'lumotlari Portugaliya har ikkala mahsulotni ishlab chiqarish bo'yicha Angliyadan mutlaq ustunlikka egaligini ko'rsatadi. Biroq xalqaro iqtisodiy aloqalar talabi va resurs sarfidagi nisbiy ustunlik hisobga olinganda Portugaliya vino, Angliya esa movut ishlab chiqarishga ixtisoslashishi har ikkala mamlakat uchun foydali. Chunki har ikkala mamlakat ikki xil mahsulot turi (vino va movut)ni ham o'zlarida ishlab chiqarsa 390 birlik resurs sarflangan bo'lardi. Nisbiy qiymatdagi farq tufayli ularning alohida mahsulotlarni ishlab chiqarishga ixtisoslashuvi 30 birlik resurs tejallishiga imkon beradi. Movutning vinoga nisbatan muqobil qiymati: Portugaliyada 90:80, resurs sarfi 1,0:1,125; Angliyada 100:120, resurs sarfi 1,0:0,83.

Vinoning movutga nisbatan muqobil qiymati: Portugaliyada 80:90 resurs sarfi 1,0:0,89.

Angliyada 120:100, resurs sarfi 1,0:1,2.

D. Rikardoning «nisbiy ustunlik nazariyasi»ning kamchiligi:

- a) turli mamlakatlarning ishlab chiqarish salohiyatidagi farqlarni va
- b) nisbiy xarajatlar o'zgarishlarni hisobga olmaydi.

Shved iqtisodchilari Eli Xeksher, Bertiya Olin o'z nazariyalarida xalqaro ixtisoslashuv afzalliklari, qiyosiy xarajatlar tahlili asosida xalqaro savdo bilan birga ishlab chiqarish omillarining davlatlararo erkin harakati imkoniyatlarini ham hisobga oladi. Ular mamlakatlarning material, kapital, mehnat va fan sig'imli tovarlarga ixtisoslashuv sabablarini ham ochib beradi.

Xeksher-Olin nazariyasiga ko'ra

Mamlakat ishlab chiqarish omillaridan qaysi biridan samarali foydalansa shu omillarning ulushi ko'p bo'lgan tovarlarni eksport qiladi, qaysi ishlab chiqarish omili taqchil bo'lsa shu omil asosiy o'rin tutgan tovarlarni import qiladi.

Taniqli iqtisodchi V.Leontyev Xeksher-Olin nazariyasining asosiy xulosalarini o'zining «xarajatlar - ishlab chiqarish» modeli (tarmoqlararo balans)da AQSh iqtisodiyoti misolida tadqiq qiladi.

Shu asosda AQSh eksportida mehnat sig'imi, importida esa kapital sig'imi yuqori tovarlar ustun ekanligini ko'rsatib beradi.

Xeksher-Olin nazariyasiga ko'ra, AQSh kapital sig'imi yuqori tovarlarni eksport, mehnat sig'imi yuqori tovarlarni import qilishi lozim edi.

Bu qarama-qarshilik iqtisodiy fondi «Leontyev paradoksi» deb ataladi. Keyingi tadqiqotlar bunday holat shu davrda (50-yillarda) boshqa mamlakatlar uchun ham xos ekanligini ko'rsatdi. Buni izohlash uchun qilingan harakatlar Xeksher-Olin nazariyasini yanada boyitishga olib keldi.

Leontyev paradoksi»ni izohlashga qaratilgan dalillar

- • Ishlab chiqarish omillari, asosan mehnat sifat o'lchamlari bo'yicha bir xil bo'lmasligi sababli rivojlangan mamlakatlarda mehnat sig'imi yuqori bo'lmagan, yuqori malaka talab qiladigan, rivojlanayotgan mamlakatlarda esa aksincha, yuqori malaka talab qilmaydigan mehnat sig'imi yuqori bo'lgan tovarlar eksport qilinadi.
- • Tabiiy resurslarni o'zlashtirish ancha katta kapital mablag'lar talab qiladi. Shu sababli bunday resurslarga boy bo'lgan rivojlanayotgan mamlakatlar asosan undirma sanoat mahsulotlarini eksport qiladi.
- • Davlat iqtisodiy siyosati importni cheklash va nisbatan taqchil ishlab chiqarish omillaridan intensiv foydalanilayotgan tarmoqlarni qo'llab-quvvatlashga qaratilsa, bunda xalqaro ixtisoslashuvga ta'sir ko'rsatish maqsad qilib qo'yiladi.

M.Porterning «raqobatbardoshlik» nazariyasi

Amerikalik iqtisodchi M.Porter xalqaro savdoni mamlakatlar o'rtasidagi raqobat chilik nuqtai-nazaridan o'rganib, alohida mamlakatning raqobatdagi ustunligi uning etakchi firmalarning raqobatbardoshligi bilan aniqlanadi, chunki jahon bozorida mamlakatlar emas, balki tovar ishlab chiqaruvchi, xizmat ko'rsatuvchi firmalar raqobatlashadi degan g'oyani ilgari suradi.

2-§. To'lov balansi. Tashqi qarz muammolari

To'lov balansi – mamlakat rezidentlari (uy xo'jaliklari, korxonalar va davlat) va chet elliklar o'rtasida ma'lum vaqtda (odatda bir yilda) amalga oshirilgan barcha iqtisodiy bitimlar natijasining tartiblashtirilgan yozuvi.

Iqtisodiy bitimlar – qiymatning har qanday ayirboshlanishi, ya'ni tovarlar, xizmatlar yoki aktivlarga mulkchilik huquqining bir davlat rezidentlaridan boshqa davlat rezidentlariga o'tishi.

To'lov balansi ikki tomonlama yozuv tartibiga asoslanadi. Bitta bitim uning ham debit va ham kredit qismida aks etadi.

	Kredit-	qiymatning qoplovchi to'lovlar ekvivalenti (chet el valyutalarida) hisobiga mamlakatdan chiqib ketishi.
	Debit-	qiymatning chet el valyutalari sarfi hisobiga mazkur mamlakatga kirib kelishi.

To'lov balansi tarkibiy qismlari

- • joriy operatsiyalar hisobi;
- • kapital harakati hisobi;
- • rasmiy ehtiyotlarning o'zgarishi.

Joriy operatsiyalar hisobi = tovar va xizmatlar eksporti - tovar va xizmatlar importi + investitsiyalar (kreditli xizmatlar)dan sof daromad + sof transfertlar.

Tovarlar
eksporti

+

Tovarlar importi

=

Tashqi savdo
balansi qoldiq'i

Investitsiyalardan sof daromad – bu chet ellarga qo'yilgan milliy pul kapitali hisobiga foiz va dividendlar shaklida keladigan daromadlar.

Sof transfertlar xususiy va davlat mablag'larining pensiya, sovg'a, insonparvarlik yordami kabi shakllarda chet mamlakatlarga o'tkazilgan miqdori.

Joriy operatsiyalar hisobi qoldig'i

$$X - M = X_n = U - (S+I+G)$$

eksport import sof YAİM absorbsiya
eksport

Absorbsiya - YAİMning mazkur mamlakatdagi uy xo'jaliklari, korxonalar va davlatqa sotilgan qismi.

Kapital harakati hisobi bu chet elliklarga aktivlar (aksiya, obligatsiya, ko'chmas mulk va h.k) sotish va ulardan shunday aktivlarni sotib olish natijalarining aks etishi.

Kapital harakati balansi	=	Aktivlar sotishdan tushumlar	-	Chetdan aktivlar sotib olishga sarflar
--------------------------	---	------------------------------	---	--

To'lov balansi tuzilishi

I. Joriy operatsiyalar hisobi	
1. Tovarlar eksporti	2. Tovarlar importi
Tashqi savdo balansi qoldig'i	
3. Xizmatlar eksporti (chet el turizmidan daromadlar va h.k. bank-kredit xizmatlar)	4. Xizmatlar importi (turizm uchun chet elga to'lovlar va h.k.bank-kredit xizmatlar)
5. Investitsiyalar (kreditli xizmatlar)dan sof daromadlar	
6. Sof transfetlar	
Joriy operatsiyalar bo'yicha balans qoldig'i	
II. Kapital harakati hisobi	
7. Kapital kirishi	8. Kapital chiqishi
Kapital harakati balans qoldig'i	
Joriy operatsiyalar va kapital harakati balansi qoldig'i	
III. Rasmiy zaxiralarning o'zgarishi	
To'lov balansi taqchilligi Markaziy bank rasmiy zaxiralarini qisqartirish hisobiga moliyalashtiriladi.	

Rasmiy zaxiralarning
asosiy turlari

- chet el valyutalari
- oltin
- mamlakatning XVFDagi kreditli ulushi
- qarz olishning maxsus huquqi

Balans taqchilligi rasmiy zaxiralar hisobiga
moliyalashtirilganda

- • ichki bozorda chet el valyutalari taklifi ortadi
- • milliy valyutalar taklifi kamayadi
- • milliy valyuta ayriboshlash kursi o'sadi
- • iqtisodiyotqa inqirozli jarayonlar kuzatiladi

Rasmiy zaxiralar o'sishi ro'y berganda

- • ichki bozorda chet el valyutalari taklifi kamayadi
- • milliy valyuta taklifi ortadi
- • milliy valyuta ayriboshlash kursi pasayadi
- • milliy iqtisodiyotning o'sishi raq'batlantiriladi

Markaziy bank tomonidan balans taqchilligini qoplash maqsadida chet el valyutalarini sotishi va sotib olishi rasmiy zaxiralar bilan operatsiyalar deyiladi.

To'lov balansi krizisini keltirib chiqaruvchi sabablar

- • joriy operatsiyalar bo'yicha taqchillikning surunkali kechiktirilishi
- • rasmiy valyuta zaxiralarning to'liq sarflanishi
- • tashqi qarzlarni to'lash holati bo'lmaganligi sababli chet el kreditlaridan foydalanish imkoniyati yo'qolishi

3-§. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari. Savdo siyosati

Xalqaro savdo - bu mamlakatning jahon savdosidagi ishtirokini aks ettirib, tashqi savdo aylanmasi, eksport va import kabi ko'rsatkichlar bilan tavsiflanadi.

Tashqi savdo aylanmasi

Ma'lum bir davrda (odatda bir yilda) amalga oshirilgan eksport va import operatsiyalarining umumiy summasi.

Eksport

Tovarlarni chet ellik mijozlarga sotish bo'lib, bunda tovarlar ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tashqariga, ya'ni iste'molchi mamlakatga chiqariladi.

Import

Ichki ehtiyojni qondirish uchun chet mamlakatlardan tovarlarni sotib olib, mamlakatga kiritishni anglatadi.

Xizmatlar eksporti tovarlar eksportidan farq qilib, uning bir qismi mamlakat hududida chet ellik iste'molchilarga chet el valyutalari hisobiga xizmat shaklida amalga oshiriladi (masalan, chet el kompaniyasi va fuqarolariga pochta, telefon, telegraf va sayohlik xizmati ko'rsatish).

Respublika tashqi savdo aylanmasi, unda eksport va import ulushi (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	Yillar					
	1998	1999	2000	2001	2002	2003
Tashqi savdo aylanmasi	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
- eksport	51,8	52,1	52,5	50,2	52,4	55,7
- import	48,2	47,9	47,5	49,8	47,6	44,3

Respublika eksport va importida tovarlar hamda xizmatlar ulushi (% hisobida)

Ko'rsatkichlar	Yillar					
	1998	1999	2000	2001	2002	2003
eksport, shu jumladan:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
- tovarlar	91,2	89,7	86,3	84,1	84,1	85,6
- xizmatlar	8,8	10,3	13,7	15,9	15,9	14,4
Import, shu jumladan:	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
- tovarlar	95,0	92,6	91,5	89,5	89,4	89,8
- xizmatlar	5,0	7,4	8,5	10,5	10,6	10,2

Reeksport — bu biror mamlakat ishlab chiqaruvchi mamlakatdan tovarlarni o'z ichki iste'moli uchun emas, balki boshqa mamlakatga sotish uchun sotib olinganda ro'y beradi.

Reimport — bu iste'molchi mamlakatdan reeksport tovarlarni sotib olishni anglatadi.

Kapital eksporti - chet el valyutasida foiz yoki dividend shaklida daromad olish maqsadida boshqa mamlakatlarga kredit berish yoki ularning aksiyalarini sotib olishga maqsadli qo'yilmalar qo'yishni bildiradi.

Xalqaro savdoning xususiyatlari

- Iqtisodiy resurslarning harakatchanligi mamlakatlar o'rtasida, mamlakat ichidagiga nisbatan ancha sust bo'ladi.
- har bir mamlakat turli valyutalardan foydalanadi.
- Ichki savdoga nisbatan siyosiy aralashuv va nazorat qilinish darajasi yuqori.

Keyingi yillarda xalqaro savdoda ro'y bergan o'zgarishlar

- jahon bozorida AQShning etakchilik mavqei pasayib (XIX asr o'rtalarida jahon eksportidagi ulushi 1/3 qismini tashkil qilgan bo'lsa, hozirgi paytda 1/10 atrofida) boshqa rivojlangan mamlakatlar, xususan Yaponiya mavqei ortib bormoqda
- jahon eksportida yangi industrial mamlakatlar (Singapur, Janubiy Koreya, Xitoy, Braziliya, Meksika) hisyasi ortmoqda.
- fan-texnika taraqqiyoti natijasida xalqaro savdoning tovar tarkibi o'zgarimoqda. Jahon eksportida fan sig'imi, yuqori, murakkab texnologik mahsulotlar, elektrotexnika uskunalari, transport vositalari hisyasi ortib bormoqda.
- xalqaro ixtisoslashishda ayrim sanoat tarmoqlari, jumladan kimyo sanoatining ulushi o'sib bormoqda (Yaponiya, Angliya va boshqa rivojlangan mamlakatlar hisobiga).
- jahon bozori savdo aylanmasi tarkibida qishloq xo'jaligi mahsulotlari xom ashyosi ulushi qisqarib, asosan engil sanoat mahsulotlari ulushi ortmoqda.
- jahon eksportida xizmatlar ulushi to'xtovsiz o'sib bormoqda.

Savdo siyosati – bu davlatning tashqi savdo hajmini tartibga solishga qaratilgan iqtisodiy siyosatining alohida yo'nalishi

Savdo siyosatining asosiy yo'nalishlari

Erkin savdo siyosati

Tashqi savdoni erkinlashtirish (liberalashtirish)ga qaratiladi va bu iqtisodiy resurslarni taqsimlash hamda ulardan foydalanishning ancha yuqori samaradorligini ta'minlaydi

Proteksionizm siyosati

Erkin savdoni cheklashga, ya'ni tashqi savdo hajmini ta'rifli va ta'rifsiz to'siqlar orqali tartibga solishga qaratiladi

Tarifli to'siqlar

Boj to'lovlari

Import tovarlarga aksiz soliqlar hisoblanadi, u daromad olish maqsadida yoki milliy ishlab chiqaruvchilarni himoya qilish maqsadida kiritilishi mumkin

Davlat subsidiyalari

Davlat byudjetidan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish maqsadida alohida ishlab chiqarishlarga to'g'ridan-to'g'ri mablaq' qo'yiladi.

Tarifsiz to'siqlar

Import kvotalari

Ma'lum vaqt oralig'ida import qilinishi mumkin bo'lgan tovarlarning maksimal hajmini ta'minlaydi

Davlat subsidiyalari

Import qiluvchilar doirasini cheklaydi

Mahsulot sifatiga standartlar

Mahsulot sifatiga har xil o'lchamlar belgilanadi

Standartli cheklashlar

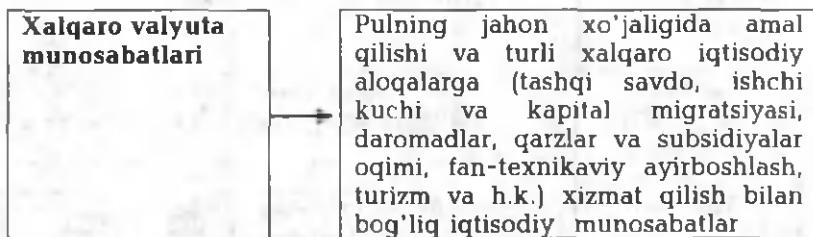
Import tovarlar va xizmatlar o'lchamlari bo'yicha cheklanadi

Eksportni ixtiyoriy cheklash	Bunda chet el firmalari o'zlarining ayrim mamlakatlarga eksportini «ixtiyoriy» cheklaydi.
Eksportni ma'muriy cheklash	Mahsulotning ayrim turlarini alohida mamlakatlarga sotish ma'muriy cheklanadi.
Tovarlar ekologik tavsifiga talablar	Bunda investitsion tovarlar, mashinalar va uskunalar ekologik tavsifiga muayyan talablar qo'yiladi

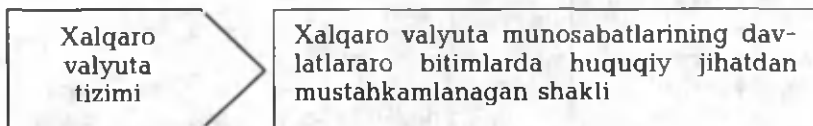
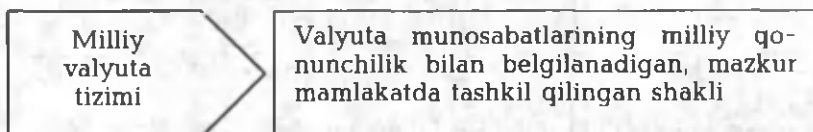
Importga tariflar (boj to'lovlari)ning milliy iqtisodiyot uchun ijobiy tomonlari	
→	past samarali bo'lgan milliy ishlab chiqaruvchilarni chet el raqobatidan himoya qiladi
→	sanoatning mudofaa tarmoqlarini himoya qilish imkonini beradi
→	resurslarni ichki bandligini ta'minlaydi va yalpi talabni rag'batlantiradi
→	rivojlanishi bir tomonlama yo'nalishga ega bo'lgan iqtisodiyotni jahon bozori kon'yunkturasidagi tebranihlardan himoya qiladi
→	milliy iqtisodiyotdagi yangi «yosh» tarmoqlarini himoya qilish vositasi hisoblanadi
→	milliy ishlab chiqaruvchilarni dempingdan himoya qiladi

Importga litsenziyalarni joylashtirish usullari	
Ochiq auksionlar	Davlat litsenziyalarni unga eng yuqori narxni taklif qilgan kompaniyalarga taqdim qiladi
Oshkora afzal ko'rik	Ko'p miqdorda ishlab chiqarish quvvatlari va boshqa resurslarga ega bo'lgan firmalarga litsenziyalar beriladi.
«Xarajatlar usuli»	Davlat byudjetidan ishlab chiqaruvchilarni rag'batlantirish maqsadida alohida ishlab chiqarishlarga to'g'ridan-to'g'ri mablag' qo'yiladi.

4-§. Xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta tizimi. Valyuta kurslari

Valyuta - bu alohida mamlakatlar milliy pul birligi (masalan, so'm, dollar, marka, funt sterling va h.k.).

Xalqaro valyuta tizimining tarkibiy qism (element)lari:

- asosiy xalqaro to'lov vositalari (milliy valyutalar, oltin, xalqaro valyuta birligi - evro)
- valyuta kurslarini belgilash va ushlab turish mexanizmi
- xalqaro to'lovlarni balanslashtirish tartibi
- valyutaning qaytaruvchanlik shart-sharoiti
- xalqaro valyuta va oltin bozorining amal qilish tartibi
- valyuta munosabatlarini tartibga soluvchi xalqaro muassasalar tizimi.

Jahon valyuta tizimining rivojlanish bosqichlari

→ **Birinchi bosqich**, 1879-1934 yillarni o'z ichiga olib, bu davrda oltin andoza sifatidagi pul tizimi ustunlikka ega bo'lgan.

→ **Ikkinchi bosqichda**, ya'ni ikkinchi jahon urushining oxirlaridan (1944 y.) 70-yillar o'rtalarigacha oltin-deviz

(Bretton-Vuds deb nomlanuvchi) tizim ustunlikka ega bo'lgan. Bu tizim ham qayd qilingan valyuta kurslariga asoslanib, unda oltin va maxsus maqomga ega AQSh dollari ishlatilgan.

Uchinchi bosqich. 1976 yildan boshlanib, bu davrdan boshqariladigan suzib yuruvchi valyuta tizimi amal qiladi (Yamaykaning Kingston shahrida qabul qilingan kelishuvga muvofiq).

Milliy valyutalarning xalqaro iqtisodiy munosabatlarda qay darajada erkin ishlatilishini tavsiflash uchun «valyutaning konvertatsiyalashuvi» tushunchasi ishlatiladi. Valyutaning konvertatsiyalashuv darajasini ikkita omil belgilab beradi:

- valyutaning xalqaro hisob-kitoblarda ishlatilishi
- asosiy valyuta bozorlarida erkin almashtirilishi.

Valyutalar konvertatsiyalashuv darajasiga ko'ra 3 ta turkumga ajratiladi.

- to'liq konvertatsiya qilinuvchi valyutalar. Bunda milliy valyuta hech qanday to'siqlarsiz erkin almashtiriladi. Bular Germaniya markasi, Fransiya franki, Yapon ienasi, Angliya funt sterlingi, AQSh dollari.

- qisman konvertatsiyalanuvchi valyutalar. Bunda milliy valyuta ayirboshlanishida muayyan cheklashlar mavjud bo'ladi. Bu cheklashlar rezidentlar, bank operatsiyalari bo'yicha yoki o'zaro bo'lishi mumkin.

- konvertatsiya qilinmaydigan valyutalar. Bunga boshqa valyutalarga almashtirib bo'lmaydigan barcha milliy valyutalar kiradi.

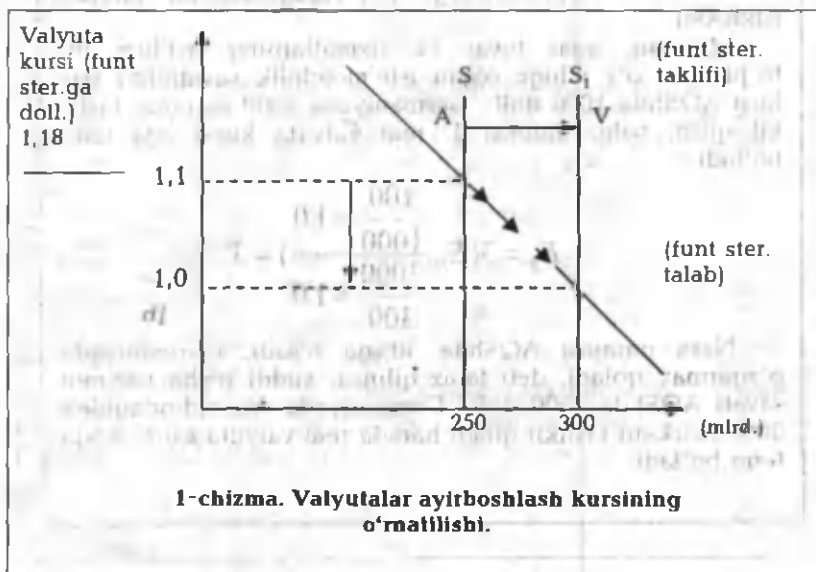
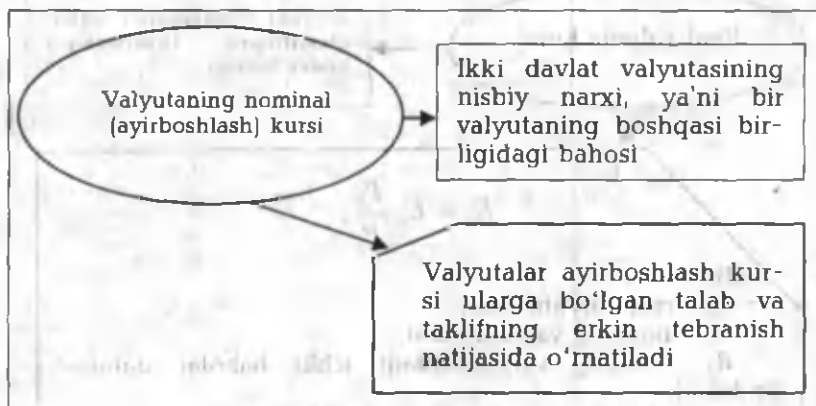
«Oltin andoza»ning xususiyatlari:

- pul birligi oltin mazmunga asoslanadi
- qayd qilingan valyuta kursining mavjud bo'lishini taqozo qiladi
- banklar banknotalarni oltinga erkin almashtiradi
- xalqaro to'lovlarni muvofiqlashtirishda oltin erkin kiritiladi va chiqariladi.

Mamlakatning oltin andozani qabul qilishlik sharti.

- pul birligining ma'lum oltin mazmunini o'rnatishi
- oltin zaxirasi va pulning ichki taklifi o'rtasidagi nisbatni qattiq ushlab turishi
- oltinning erkin eksport va importini ta'minlashi

Valyuta kursi bir mamlakat valyutasining boshqa mamlakat valyutasidagi bahosi

Funt sterling taklifi 250dan 300 mlrd.gacha ko'paysa ayirboshlash kursi 1 funt st.ga 1,18 dollardan 1,0 dollargacha pasayadi Buning oqibatida:

- amerikaliklar uchun Angliya tovarlari nisbatan arzonlashadi.
- Angliya eksportining ko'payishi funt sterlingga talabni oshiradi.

Real valyuta kursi

Bu ikki mamlakatda ishlab chiqarilgan tovarlarning nisbiy bahosi.

$$E_R = E_N \frac{P_d}{P_f}$$

Bu yerda :

E_R - real valyuta kursi;

E_N - nominal valyuta kursi;

R_d - milliy valyutalardagi ichki baholar darajasi (indeksi);

R_f - chet valyutalaridagi chet eldagi baholar darajasi (indeksi).

Masalan, agar tovar va xizmatlarning ma'lum bir to'plamini o'z ichiga olgan iste'molchilik savatining bahosi AQShda 1000 doll., Germaniyada 3000 markani tashkil qilsa, baho indeksi 1, real valyuta kursi 3ga teng bo'ladi.

$$E_R = 3 \left(E_N \frac{1000}{3000} \right) = 3$$

$$\frac{100}{300} = 1,0$$

Narx darajasi AQShda 50%ga o'sadi, Germaniyada o'zgarmay qoladi, deb faraz qilinsa, xuddi o'sha iste'mol savati AQShda 1500 doll., Germaniyada esa oldindagidek 3000 markani tashkil qiladi hamda real valyuta kursi 4,5ga teng bo'ladi:

30-MAVZU BO'YICHA TEST SAVOLLARI

1. Jahon bozorida narxlarning tashkil topishiga qanday omillar ta'sir ko'rsatadi?

- a) baynalminal xarajatlar darajasi;
- b) tovarlarning jahon andozalariga javob berishi;
- v) jahon bozoridagi talab va taklif nisbati;
- g) raqobat darajasi;
- d) yuqoridagi barcha omillar.

2. SDR – halqaro hisob-kitob birligida qaysi mamlakat valyutasining mavqei yuqori bo'ladi?

- a) AQSh dollari;
- b) Yaponiya ienasi;
- v) Nemis markasi;
- g) Angliya funt-sterlingi;
- d) Fransuz markasi.

3. Amerika dollarining real almashuv kursi oshib borsa:

- a) Amerika fuqarolari uchun import tovarlar arzonroq bo'ladi;
- b) Amerika sof eksporti qisqaradi;
- v) joriy operatsiyalar balansi taqchilligi oshib boradi;
- g) ichki narxlar o'sadi;
- d) yuqoridagi javoblarning hammasi to'g'ri.

4. Milliy iqtisodiyotda daromad solig'i oshsa, u holda:

- a) sof eksport o'sadi;
- b) investitsiyalar ko'payadi;
- v) muvozanatlashgan almashuv kursi o'sadi;
- g) iste'mol o'sadi;
- d) sof eksport qisqaradi.

5. Savdo balansi qachon aktiv bo'ladi?

- a) eksport = import;
- b) byudjet daromadlari = byudjet xarajatlari;
- v) eksport < import;
- g) eksport > import;
- d) yuqoridagi barcha hollarda.

6. To'lov balansida nima aks etmaydi?

- a) joriy hisoblar;
- b) joriy va kapital hisoblar;
- v) kapital hisoblar;
- g) pul massasining o'zgarishi;
- d) yuqoridagilarning barchasi.

7. Halqaro savdo aylanmasi nima?

- a) import hissasining ortishi;
- b) eksport hissasining ortishi;
- v) eksport va import nisbati;

g) eksport va importdagi farq;

d) eksport va import hajmi.

8. Import tovarlarga soliq solishdan maqsad nima?

a) importni rag'batlantirish;

b) eksportni rag'batlantirish;

v) ichki bozor narxlarini oshirish;

g) milliy iqtisodni import tovarlardan himoya qilish;

d) yuqoridagilarning barchasi.

9. Quyidagilarning qaysi biri korxonaning erkin savdo yo'lidagi ta'rifsiz to'siqlar hisoblanadi?

a) boj to'lovlari va import kvotalari;

b) lisenziyalash tizimi;

v) mahsulotlari sifatiga standartlar qo'yish;

g) a va b to'g'ri;

d) b va v to'g'ri.

10. Quyidagilardan qaysi biri erkin savdo yo'lidagi tarifsiz to'siqlar hisoblanadi?

a) boj to'lovlari va import kvotalari;

b) lisenziyalash tizimi;

v) mahsulotlar sifatiga standartlar qo'yish;

g), a) va b) to'g'ri;

d), b) va v) to'g'ri.

11. Jahon valyuta tizimi o'zining rivojida nechta bosqichdan o'tadi?

a) 2ta;

b) 3ta;

v) 4ta;

g) 3ta;

d) 6ta.

12. Halqaro valyuta munosabatlarida "suzib yuruvchi" valyuta tizimi qaysi davrlarda amal qilgan?

a) XVIII asr oxiridan ikkinchi jahon urushigacha;

b) ikkinchi jahon urushidan 1970 yillar boshigacha;

v) 1970 yillardan hozirgi davrgacha;

g) yuqoridagi barcha davrlarda;

d) hech bir davrda amal qilmagan.

13. Halqaro valyuta munosabatlarida amal qilingan "Oltin standartning" kamchiligi nimadan iborat?

a) valyuta kurslariga barqarorlik berishi;

b) to'lov balansi kamyob va ortiqchaligini muvozanatga keltirishi;

v) milliy valyutalarni bir-biriga qattiq bog'lash;

g) oltin zaxiralar tugamaguncha amal qilishi;

d) xalqaro savdoning o'sishini rag'batlantirishi.

14. Valyuta kurslarining o'zgarishiga qanday omil ta'sir ko'rsatadi?

- a) mamlakatlar milliy daromadining o'zgarishi;
- b) xalqaro narxlardagi nisbiy o'zgarishlar;
- v) milliy valyutalarga talab va taklifning o'zgarishi;
- g) nisbiy real foiz stavkalarining o'zgarishi;
- d) yuqoridagi barcha omillar.

15. Davlatning xorijiy sarmoyalarni jalb etishga qaratilgan tadbirlaridan qaysi biri istiqbolda «Ijobiy» to'lov balansiga ega bo'lishni ta'minlaydi?

- a) tashqi iqtisodiy faoliyatni erkinlashtirish;
- b) respublikaga bevosita kapital mablag'larini jalb etishni ta'minlaydigan shart-sharoitlarni takomillashtirish;
- v) xorijiy sarmoyalarga nisbatan ochiq eshiklar siyosatini yurgazish;
- g) mablag'larni import o'rnini bosuvchi va tashqi bozorda raqobatbardosh mahsulot ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga jamlash;
- d) yuqoridagi barcha tadbirlar.

MUNDARIJA

III. MAKROIQTISODIYOT

17-MAVZU. MILLIY IQTISODIYOT VA UNING MAKROIQTISODIY O'LCAMLARI	3
1-§. Milliy iqtisodiyot va uning o'lchamlari.	
Milliy hisoblar tizimi.....	3
2-§. Yalpi milliy mahsulot (YAMM) va uning harakat shakllari.....	5
3-§. Yalpi milliy mahsulot (YAIM) na hisoblash usullari.....	8
4-§. Nominal va real YAMM (YAIM), Narx indeksi.....	10
18-MAVZU. YALPI TALAB VA YALPI TAKLIF	19
1-§. Yalpi talab va unga ta'sir qiluvchi omillar.....	19
2-§. Yalpi taklif va unga ta'sir qiluvchi omillar.....	21
3-§. Yalpi talab va yalpi taklif nisbati.	
Bozor muvozanati.....	22
19-MAVZU. ISTE'MOL, JAMFARMA VA INVESTITSİYALAR	26
1-§. Iste'mol va jamg'armaning iqtisodiy mazmuni, omillari va ko'rsatkichlar.....	26
2-§. Iqtisodiy jamg'arish va investitsiyalarning iqtisodiy mazmuni, manbalari hamda omillari.....	28
3-§. Multiplikator samarasi. Resession va inflyatsion farq.....	31
20-MAVZU. IQTISODIY O'SISH VA MILLIY BOYLIK	35
1-§. Iqtisodiy o'sishning mazmuni, turlari va ko'rsatkichlari.....	35
2-§. Iqtisodiy o'sish omillari.....	37
3-§. Iqtisodiy o'sish modellari.....	39
4-§. Milliy boylik va uning tarkibi.....	39
21-MAVZU. MAKROIQTISODIY NISBATLAR VA MUVOZANATLIK	44
1-§. Makroiqtisodiy muvozanatlik, uning turlari va shart-sharoitlari.....	44
2-§. Iqtisodiy mutanosiblik va uning turlari.....	45
3-§. Milliy ishlab chiqarish muvozanatli hajmi va uni aniqlash usullari.....	47
4-§. O'zbekistonda tarkibiy o'zgarishlarni amalga oshirishda iqtisodiy barqarorlikni ta'minlash vazifalari.....	48

22-MAVZU. IQTISODIYOTNING SIKLLIGI VA MAKROIQTISODIY BARQARORLIK.....	52
1-§. Iqtisodiy Siklning mazmuni va kelib chiqish sa- bablari.....	52
2-§. Sikl to'g'risidagi nazariyalar. Iqtisodiy inqirozning iqtisodiy faollikka ta'siri.....	53
3-§. Tarkibiy inqirozlar. Agrar inqirozlar va uning xususiyatlari.....	57
23-MAVZU. YALPI ISHCHI KUCHI, UNING BANDLIGI VA ISHSIZLIK.....	60
1-§. Yalpi ishchi kuchi, uning o'lchami va tarkibi.....	60
2-§. Ishchi kuchini takror hosil qilish va uning xusu- siyatlari.....	62
3-§. Ishsizlik va uning turlari. Ishsizlik darajasini aniqlash.....	63
4-§. Ishsizlikning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatleri. O'zbekistonda bandlik muammosi.....	65
24-MAVZU. MOLIYA TIZIMI VA MOLIYAVIY SIYOSAT	69
1-§. Moliyaning mohiyati va vazifalari.....	69
2-§. Moliya tizimi. Davlat byudjeti va uning tuzil- ishi.....	70
3-§. Soliqlar, uning vazifalari va belgilanish tamoyil- lari.....	73
4-§. Soliq tizimi va turlari. Loffer egri chizig'i.....	75
5-§. Sug'urta va uning moliya tizimida tutgan o'rni.....	78
6-§. Bozor iqtisodiyotiga o'tishda davlatning moliya siyosati va uning asosiy yo'nalishlari.....	80
25-MAVZU. PUL MUOMALASI.....	84
1-§. Pul muomalasi va uning amal qilish qonuniyatlari. Pul tizimi.....	84
2-§. Pul bozori. Pul taklifi va pulga bo'lgan talab.....	86
3-§. Inflyatsiya, uning turlari va kelib chiqish sabablari.....	87
4-§. Inflyatsiyaning iqtisodiy va ijtimoiy oqibatleri. Davlatning inflyatsiyaga qarshi tadbirlari.....	91
26-MAVZU. KREDIT VA BANK TIZIMI.....	97
1-§. Kreditning mohiyati, manbalari va vazifalari.....	97
2-§. Kreditning turlari, tamoyillari va foizning hosil bo'lish xususiyatlari.....	99
3-§. Bank tizimi va unda markaziy hamda tijorat banklarning tutgan o'rni.....	101

4-§. Bank operatsiyalari va bank foydasining hosil bo'lishi. Markaziy bankning pul-kredit siyosati.....	105
27-MAVZU. BOZOR IQTISODIYOTINI TARTIBGA SOLISH. DAVLATNING IQTISODIY ROLI.....	109
1-§. Bozor iqtisodiyotini tartibga solish zarurligi va uning amalga oshirilishi to'g'risidagi nazariy qarashlar.....	109
2-§. Iqtisodiyotni davlat tomonidan tartibga solishning zarurligi, maqsadi va vazifalari.....	111
3-§. Davlatning iqtisodiyotini tartibga solish usullari va vositalari.....	114
28-MAVZU. AHOLI DAROMADLARI VA DAVLATNING IJTIMOIIY SIYOSATI.....	119
1-§. Taqsimotda ijtimoiy adolat tamoyillari va ularning bozor iqtisodiyotidagi xususiyatlari.....	119
2-§. Aholi daromadlari, uning tarkibi va manbalari.....	120
3-§. Daromadlar tengsizligi, uning omillari va darajasi.....	122
4-§. Aholi turmush darajasi va uning ko'rsatkichlari...	125
5-§. Davlatning ijtimoiy siyosati va uning asosiy yo'nalishlari.....	127

IV BO'LIM. JAHON XO'JALIGI

29-MAVZU. JAHON HO'JALIGI VA UNING EVOLYUTSIYASI.....	132
1-§. Jahon xo'jaligi, uning qaror topishi va rivojlanishining umumjahon tomonlari.....	132
2-§. Xalqaro mehnat taqsimoti. Xalqaro iqtisodiy integratsiya va uning shakllari.....	134
3-§. Xalqaro iqtisodiy munosabatlar shakllari. TMK va jahon infratuzilmasining rivojlanishi.....	136
4-§. Jahon xo'jalik aloqalarining xalqaro tartibga solinishi. O'zbekistonning jahon hamjamiyatiga kirib borishining asosiy yo'nalishlari.....	141
30-MAVZU. JAHON BOZORI. HALQARO VALYUTA VA KREDIT MUNOSABATLARI.....	150
1-§. Qiyosiy ustunlik nazariyasi.....	150
2-§. To'lov balansi. Tashqi qarz muammolari.....	153
3-§. Xalqaro savdoning mazmuni, tuzilishi va xususiyatlari. Savdo siyosati.....	155
4-§. Xalqaro valyuta munosabatlari va valyuta tizimi. Valyuta kurslari.....	160

Foydalanilgan adabiyotlarni mundarlijadan oldinga joylashtiring

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi. - T.: O'zbekiston, 2003.
2. Karimov I.A. O'zbekiston buyuk kelajak sari. - T.: O'zbekiston, 1999.
3. Karimov I.A. Bizning bosh maqsadimiz-jamiyatni demokratlashtirish va yangilash, mamlakatni modernizatsiya va isloh etishdir. - T.: O'zbekiston, 2005.
4. Djumaqulov T.T., Safarova Z.T. Ispolzovanie trudov I.Karimova v prepodavanii ekonomicheskoy teorii i ego vklad v eyo razvitiye: Uchebnoe posobie. - T.: Izd-vo met.lit-ry im. Abu Ali ibn Sino, 2002.
5. Ekonomicheskaya teoriya: Ucheb. Dlya stud. Vissh. Ucheb. Zavedeniy. Pod. Red. V.D.Kamaeva. -7-e izd, pererab i dop. - M.: «Gumanitarnoe izdatelstvo sent VLADOS» 2002.
6. Makkonnell K., Bryuss «ekonomika» M: Respublika, 1992.
7. Po, A. Samuelson, Vilyam D. Nord Kaus. ekonomika: Per. s angl. - M.: «Laboratoriya Bazovix znaniy» 2000.
8. Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi - T.: O'qituvchi, 2002.
9. Tojiboeva D. Iqtisodiyot nazariyasi ikkinchi kitob: Oliy o'quv yurtlari talabalari uchun o'quv qo'llanma. - T.: «Sharq», 2003.
10. Tarasevich L.S., Grebennikov P.I., Leusskiy A.I. Makroekonomika: Uchebnik M: Yurist-Izdat, 2003.
11. Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2000 g. T.: 2001.
12. Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2001 g. T.: 2002.
13. Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2002 g. T.: 2003.
14. Sosialno-ekonomicheskoe polojenie Respubliki Uzbekistan za 2003 g. T.: 2004.
15. Shodmonov Sh., Alimov R.H., Jo'raev T.T. Iqtisodiyot nazariyasi. - T.: «Moliya», 2002.

TOSHPO'LAT JO'RAYEV

IQTISODIYOT NAZARIYASI

II-qism

Toshkent – "Fan va texnologiya" – 2005

Muharrir: M. Tojiboyeva

Tex. muharrir: A. Moydinov

Musahhih: M. Hayitova

Bosishga ruxsat etildi 17.11.2005.

Bichimi 60x84¹/₁₆. Nashr tabog'i 10,7.

Adadi 1000. Buyrtma 2.

"Fan va texnologiya" nashriyoti,

Toshkent, 700003. Olmazor ko'chasi, 171-yu.

Shartnoma 54-05.

"Fan va texnologiya Markazining bosmaxonasi" da chop etildi.

Toshkent sh., Olmazor, 171.

